

УДК 130.3:165.74

Юрген ГАБЕРМАС

ПОСТМЕТАФІЗИЧНЕ МИСЛЕННЯ*

Філософські статті*

II. ПРАГМАТИЧНИЙ ПОВОРОТ

4. ДІЇ, МОВЛЕННЄВІ АКТИ, МОВНО ОПОСЕРЕДКОВАНІ ІНТЕРАКЦІЇ І ЖИТТЄСВІТ

I

Багатоманітні взаємозв'язки між дією та мовою, дією та мовленням можна показати наочніше, якщо ми виходитимемо з найзрозуміліших і найпростіших прикладів¹. Я пояснюю дію на прикладах повсякденної або ремісничої діяльності, такої як швидка ходьба, передавання з рук у руки, праця молотком або пилкою; мовлення – мовленнєвими актами, такими як накази, зізнання та констатації. В обох випадках ми можемо казати про дії в широкому смислі. Однак щоб не затушовувати різницю, яку мені слід розглянути, я обираю із самого початку дві різні моделі опису. Дії у вузькому смислі (у наведеному прикладі це проста немовна діяльність) я описую як ціледіяльність, завдяки якій діяч вторгається у світ, щоб реалізувати цілі, встановлені через вибір і застосування належних засобів. Мовні висловлювання я описую як акти, за допомогою яких мовець хотів би домовитися з іншим про щось у світі. Ці описи я можу робити з позиції діяча, отже, першої особи. Від них відрізняються описи з позиції третьої особи, яка спостерігає, як діяч завдяки ціледіяльності досягає мети або як він домовляється завдяки мовленнєвому акту з кимсь про щось. У разі мовленнєвих дій описи з позиції другої особи можливі завжди («Ти наказуєш (він наказує) мені кинути зброю»); у разі ціледіяльності вони можливі тоді, коли вбудовані у спільні відносини («Ти передаєш (він передає) мені зброю»).

*Продовження. Початок див. „Філософія освіти”. – № 1-2 (9). – 2010. – С. 67–102.

* В. Куплін, переклад з німецької мови;

© Український філософський фонд.

¹ Ця стаття є коротким нарисом моєї концепції мовної прагматики. Цим пояснюється відмова від докладних доведень.

1. Мовлення versus дія

Спочатку слід показати різницю між позиціями опису, щоб пояснити, чому обидва зазначені типи немовної і мовної дії залежать від певних умов розуміння. Якщо я *спостерігаю*, як мій приятель квапливо перебігає на інший бік вулиці, я можу, звісно, ідентифікувати його квапливість як певну дію. Для деяких цілей речення «Він квапливо перебіг вулицю» є достатнім і як опис дії. Водночас ми також приписуємо діячеві намір якнайшвидше досягти протилежного боку вулиці. Але ми не можемо *вилучати* цей намір зі спостереження. Швидше, ми підставляємо загальний контекст, який виправдовує припущення такого наміру. Звісно, і тоді дія потребує власної інтерпретації. Могло б виявитися, що мій приятель не хоче спізнитися на потяг, лекцію або заплановану зустріч. Можна було б також припустити, що він тікає від переслідування, хоче уникнути замаху на нього, що він запанікував з інших причин або просто тиняється тощо. З позиції спостерігача ми можемо ідентифікувати дію, але не можемо описати її з упевненістю як виконання конкретного плану дії, позаяк для цього ми мали б знати відповідний намір дії. Ми можемо виявити його за допомогою зовнішніх проявів і гіпотетично приписати діючому суб'єктові. Щоб упевнитися в ньому, ми мали б прийняти позицію цього суб'єкта. Цього в жодному разі не дасть немовна діяльність – вона не дає розпізнати себе *із себе самої* як ту саму дію, що була запланована. Навпаки, мовленнєвий акт виконує цю умову.

Якщо я розумію наказ, який дає мені (або комусь іншому) моя подруга, коли вона каже, щоб я (або він) кинув зброю, то я досить точно знаю, яку дію вона виконала: вона висловила певний наказ. Ця дія потребує дещо іншої інтерпретації, ніж швидка хода приятеля, що поспішає. Оскільки у стандартному випадку буквальне значення слів, що використовуються в мовленнєвому акті, дає змогу розпізнати намір мовця, слухач може вилучати семантичний зміст висловлювання, як він використаний у висловленому реченні, тобто тип дії, який здійснюється цим висловлюванням. Мовленнєві дії інтерпретують самих себе, тобто мають самовіднесену структуру. Іллокутивна² складова визначається видом прагматичного коментаря щодо смислу використання сказаного. Твердження Остіна, згідно з яким щось робиться, коли щось говорить, має зворотний бік: тим, що виконується мовленнєва дія, говорить також, що робиться. Цей перформативний смисл мовленнєвої дії розкривається, звісно, лише потенційному слухачеві, який із позиції другої особи відмовляється від позиції спостерігача на користь позиції учасника. Потрібно говорити тією самою мовою і входити в інтерсуб'єктивно розділений мовною спільнотою життєсвіт, щоб здобути користь із притаманної природній мові рефлексивності, та

² Іллокутивна дія або акт – уживання мовного вислову в одній із комунікативних функцій: ствердження, запитання, обіцянки, наказу тощо.

будувати опис словесно виконаної дії на розумінні імпліцитного самокоментування цієї мовленнєвої дії.

Мовленнєві акти відрізняються від простої немовної діяльності не лише рефлексивним рухом самоінтерпретації, але й значно ширшим характером цілей, на які вони спрямовані, характером результатів, яких можна досягти в мовленні. Звісно, *всі* дії, мовні або немовні, можна розуміти в широкому сенсі як цілеспрямовані вчинки. Однак щойно ми хочемо показати різницю між *дією взаєморозуміння* і *ціледіяльністю*, ми маємо звернути увагу на те, що телеологічна мовна гра, у якій діячі переслідують цілі, досягають успіхів і породжують результати дії, має в теорії мови інший смисл, аніж у теорії дії, – ті ж самі основні поняття інтерпретуються по-іншому. Для нашої мети достатньо загального опису ціледіяльності як цілеспрямованого і каузально дієвого вторгнення в об'єктивний світ. Обраний на основі ціннісного погляду меті відповідає такий стан у світі, який завдяки вибору і застосуванню належних засобів має здійснюватися. А саме в основі плану дії полягає значення ситуації, у якій мета дії визначається (а) незалежно від засобів, що застосовуються (b) каузально спричиненим станом (c) в об'єктивному світі. Цікаво, що мовленнєві дії не можна підвести під цю модель ціледіяльності, не стикаючись із труднощами. У будь-якому разі сам мовець не може домагатися своїх іллокутивних цілей згідно з цим описом (a – c).

Якщо ми розглядаємо мовленнєві дії як засіб досягнення взаєморозуміння і розщеплюємо загальну ціль, якою є взаєморозуміння, на підцілі, щоб слухач міг *зрозуміти* значення сказаного і *визнати* висловлювання *дійсним*, то опис, завдяки якому мовець може переслідувати ці цілі, не виконує жодної з трьох названих умов.

(a) Іллокутивні цілі не можуть визначатися незалежно від лінгвістичних засобів взаєморозуміння. Граматичні висловлювання не є інструментами взаєморозуміння тією мірою, якою, наприклад, дії кухаря є засобами для приготування смачних страв. Медіум природної мови і телос взаєморозуміння постають, швидше, у взаємній інтерпретації – одне не можна пояснити, не звертаючись до іншого.

(b) Мовець може мати намір досягти мети, якою є взаєморозуміння, не як чогось каузально спричиненого, оскільки іллокутивний результат (що перевищує розуміння сказаного) залежить від раціонально мотивованої згоди слухача. Згода слухача щодо висловленого має добровільно закріпити визнання підданого критиці домагання значущості. Іллокутивні цілі досягаються лише спільно, вони не висуваються якимось окремим учасником комунікації, як каузально спричинені ефекти. Мовець не може приписувати самому собі іллокутивний успіх, таким же чином як ціледіяльно орієнтований діяч приписує собі результат свого втручання у взаємозв'язок внутрішньосвітових процесів.

(с) Нарешті, з позиції учасників комунікативний процес і результат, до якого він має призвести, не створюють ніяких внутрішньосвітових подій. Ціледіяльно орієнтовані діячі всупереч взаємно наданій свободі вибору зустрічаються лише як сутності у світі – вони можуть ставитись один до одного не інакше як об'єкти абосупротивники. Навпаки, мовець і слухач приймають перформативну позицію, з якої вони спілкуються один з одним як члени інтерсуб'єктивно розділеного життєсвіту їхньої мовної спільноти, тобто як друзі особи. Коли вони домовляються про щось один з одним, досягнуті іллокутивні цілі лежать, з їхнього погляду, по той бік світу, до якого вони ставляться з об'єктивістської позиції спостерігача і у якій вони можуть ціледіяльно вторгтися. З цього погляду вони зберігають один для одного позасвітове становище.

Ми показали відмінність мовленнєвих актів від простої немовної діяльності за допомогою двох ознак: такі дії, що інтерпретують самі себе, виявляють рефлексивну структуру; вони спрямовані на іллокутивні цілі, які не отримують статусу цілей, що реалізовані всередині світу, і не можуть бути здійснені без невимушеної співпраці та згоди адресата і можуть бути пояснені лише через посилання на концепт взаєморозуміння, притаманний самому мовному медіуму. В обох випадках різняться умови розуміння й основні поняття, за допомогою яких самі діячі могли б описувати свої цілі. Відносну незалежність названих типів дії підтверджують також відповідні критерії успішності дії. Отже, ціледіяльні вторгнення і мовленнєві акти відповідають різним умовам раціональності. Раціональність меншою мірою має справу з тим, як отримане знання, і більшою мірою – з тим, як застосовують знання здатні до мови і дії суб'єкти. Адже, справді, в немовній діяльності пропозиціональне знання втілюється так само, як і в мовленнєвих діях. Але специфічний спосіб застосування знання визначається смислом раціональності, з яким співвідноситься результат дії. Якщо ми виходимо з некомунікативного застосування пропозиціонального знання в телеологічних діях, ми маємо справу з тим концептом цілерациональності, який було розроблено у теорії раціонального вибору. Якщо ми виходимо з комунікативного застосування пропозиціонального знання в мовленнєвих актах, ми стикаємося з концептом раціональності взаєморозуміння, який можна пояснити в теорії значення за допомогою умов прийнятності мовленнєвих дій. Інтуїтивно підґрунтям цього поняття є досвід непримусово об'єднувальної, спроможної до консенсусу сили аргументативного мовлення. Тоді як цілерациональність відсилає до умов каузально дієвих вторгнень у світ наявного стану речей, раціональність процесів взаєморозуміння співвідноситься із взаємозв'язком умов загальнозначущості мовленнєвих актів, домаганнями значущості, що висувуються мовленнєвими актами, і підставами для дискурсивного розв'язання цих домагань. Умови раціональності успішних мовленнєвих дій мають інший покрій, ніж умови раціональності успішної ціледіяльності.

Цей попередній огляд має слугувати лише підставою для далекосяжного твердження, що цілераціональність і раціональність взаєморозуміння не можуть заміщати одна одну. За цієї передумови я розглядаю ціледіяльність і дію взаєморозуміння як елементарні типи дії, кожний з яких не може бути редукований до іншого. Надалі нас цікавитимуть зв'язки, у які вступають обидва типи мовно опосередкованих інтеракцій. З одного із таких зв'язків випливає те, що я називаю комунікативною дією.

2. Комунікативна дія versus стратегічна дія

Я використовую «соціальну дію», або «інтеракцію», як комплексне поняття, яке треба аналізувати за допомогою елементарних понять дії і мовлення. У мовно опосередкованих інтеракціях (саме про них ітиметься далі) ці обидва типи дії пов'язані один з одним. Звісно, вони виступають у різних констеляціях залежно від того, чи виконують іллокутивні сили мовленнєвих актів функцію координації дії, чи підпорядковані мовленнєві дії позамовній динаміці ціледіяльних впливів діячів один на одного таким чином, що специфічно мовна сполучна енергія залишається *невикористаною*.

Інтеракцію треба розуміти як розв'язання проблеми, яким чином плани дії багатьох діячів можуть бути скоординовані один з одним так, щоб дії Alter приєднувалися до дій Ego. Під приєднанням розуміється передусім редуція ігрового простору можливостей вибору, що випадково (kontingent) зіштовхуються на межі, яка окреслює уможливлення радикального сплетення тем і дій у соціальному просторі та історичному часі. Якщо ми приймаємо позицію учасників, приєднувальна вимога впливає вже із зацікавленості у здійсненні власних планів дії. Телеологічну дію можна описати як реалізацію плану, який спирається на те, яке значення має певна ситуація для діяча. Коли діяч здійснює свій план дії, він опановує ситуацію, причому ситуація, у якій здійснюється дія, становить собою фрагмент витлумачуваного діячем навколишнього середовища. Цей фрагмент конституюється відповідно до можливостей дії, які діяч вважає релевантними для успішного здійснення плану. Проблема координації дії постає тоді, коли діяч може здійснювати свій план дії лише інтерактивно, тобто за допомогою дії (або ухилення від дії) принаймні ще одного діяча. Мовно опосередковані інтеракції розрізняються залежно від того, як приєднуються плани і дії Alter до дій і планів Ego.

Типи інтеракції відрізняються насамперед механізмом координації дії, зокрема тим, чи використовується природна мова лише як медіум передачі інформації, чи і як джерело соціальної інтеграції. В одному випадку я кажу про стратегічну, в іншому – про комунікативну дію. Тоді як у першому разі сягаюча згоди сила мовного *взаєморозуміння*, тобто єднальна енергія *самої мови*, є

ефективною для координації дій, у другому разі досягнення координації залежить від пронизуючого немовну діяльність *впливу* діячів на ситуацію дії та один на одного. Дивлячись з позиції учасників, обидва механізми: взаєморозуміння, що мотивує переконання, і впливу, що спонукає до певної поведінки, мають виключати один одного. Мовленнєві дії не можуть здійснюватися в подвійному намірі: досягти з адресатом згоди стосовно чогось і водночас спонукати його до чогось каузально. З позиції мовців і слухачів згода не може привноситися ззовні, не може бути покладеною на одну або іншу сторону – це було б безпосереднім втручанням у ситуацію дії або непрямим, розрахованим лише на власний успіх впливом на пропозиціональну настанову протилежної сторони.

Оскільки комунікативна дія означає таке вживання мови, яке орієнтоване на взаєморозуміння, вона має відповідати суворим умовам. Діячі, що беруть у ній участь, намагаються *спільно* узгоджувати один з одним свої плани в горизонті розділеного життєсвіту і на основі спільних тлумачень ситуації. Крім того, вони готові – у ролі мовців і слухачів – досягти цих опосередкованих цілей визначення ситуації та узгодження спільної мети *через процеси взаєморозуміння*, отже, шляхом беззастережного переслідування іллокутивних цілей. Мовне взаєморозуміння функціонує тут у такий спосіб, що учасники інтеракції або домовляються щодо необхідної загальнозначущості їхніх мовленнєвих дій, або беруть до уваги виявлені розбіжності. Мовленнєві дії висувають піддаванні критиці домагання значущості, які закладені в інтерсуб'єктивному визнанні. Сполучна сила комунікації звернена до пропозиції, висловленої в мовленнєвому акті, оскільки мовець своїм домаганням значущості дає імовірну гарантію того, що він, якщо буде потреба, зможе підтвердити її на достатніх підставах. Отже, комунікативна дія відрізняється від стратегічної тим, що успішна координація дії спирається не на цілераціональність індивідуальних планів дії, а на раціонально мотивуючу силу результатів взаєморозуміння, отже, на раціональність, що проявляється за умов комунікативно досягнутої згоди.

Звісно, пропозиції, що висловлюються в мовленнєвих актах, можуть лише виявляти мотив, що координує дію, оскільки сполучна сила мовленнєвого акту, який для слухача є такою ж мірою зрозумілим, як і прийнятним, поширюється також на релевантні наслідки дії, які впливають із семантичного змісту висловлювання, – незалежно від того, є він асиметричним для слухача або мовця чи симетричним для обох сторін. Той, хто отримує наказ, відчуває обов'язок його виконати. Той, хто дає обіцянку, відчуває себе зобов'язаним здійснити її за певних умов. Той, хто визнає твердження, ставиться до нього з довірою і намагається спрямовувати відповідно до нього свою поведінку. Притаманні мовленнєвим діям розуміння й узгляднення я покладаю в основу іллокутив-

них результатів. «Перлокутивними»³ мають називатися всі цілі та ефекти, що виходять за ці межі. Від перлокутивних ефектів₁, які впливають зі значення мовленнєвого акту, я хочу відрізнити перлокутивні ефекти₂, які не впливають із самого сказаного як граматично впорядковані результати, а виникають випадково, хоча й зумовлені іллокутивним результатом: *H* (слухач) розуміє (іллокутивний результат₁) і визнає (іллокутивний результат₂) вимогу дати *Y* певну суму грошей. *H* дає *Y* певну суму грошей (перлокутивний результат₁) і цим самим викликає радість у його дружини (перлокутивний результат₂). Цей останній тип граматично невпорядкованих ефектів є, як правило, відкритою складовою тлумачення ситуації, яку можна було б узгляднити, не спричиняючи шкоди перебігові дії. Інакше постають справи, якщо мовець своєю вимогою хоче спонудити адресата до того, щоб той даючи *Y* гроші сприяв погодженню *Y* на крадіжку зі зломом, причому *S* (мовець) припускає, що *H* не схвалив би цей злочин. У цьому разі здійснення запланованого злочину було б перлокутивним ефектом₃, який не настав би, якби мовець заявив про нього як про мету із самого початку.

Цей випадок латентно-стратегічної дії свідчить про брак прикладу того, як механізм взаєморозуміння працює у створенні інтеракції: діяч може досягти своєї стратегічної мети підтримання злочину у вигляді прихованого перлокутивного ефекту₃ лише тоді, коли він своєю вимогою досягає іллокутивного успіху. Останнє, знову ж таки, вдається йому, лише якщо мовець прикидається, що він беззастережно переслідує іллокутивну мету свого мовленнєвого акту, отже, залишає слухача в неясності щодо справді наявного тут одностороннього порушення передумов орієнтованої на взаєморозуміння дії. Латентно-стратегічне слововживання паразитує на нормальному слововживанні, оскільки останнє функціонує, лише якщо принаймні одна сторона виходить із того, що мова вживається як орієнтована на взаєморозуміння. Цей похідний статус засвідчує ґрунтовну закономірність мовної комунікації, яка лише доти виконує координаційну функцію, доки підпорядковує ціледіяльність діячів певним обмеженням.

Звісно, у комунікативній дії телеологічно структуровані ланцюги дії окремих діячів також виходять за межі процесів взаєморозуміння. Учасникам інтеракції притаманні навіть цілеспрямовані дії, які пов'язуються одна з одною завдяки медіуму мови. Але медіум мови може здійснювати цю сполучну функцію лише тоді, коли *перериває* плани дії, орієнтовані на власний успіх, і час від часу змінює модус дії. Комунікативна схема беззастережно виконуваних мовленнєвих актів підводить егоцентричні, притаманні конкретному діячеві орієнтації дії та здійснення дії під структурні обмеження інтерсуб'єктивно

³ Перлокутивна дія або акт – уживання мовного вислову з метою певного впливу на партнера по комунікації.

розділеної мови. Ці обмеження вимагають від діячів зміни перспектив: вони мають перейти від орієнтованої на успіх об'єктивістської позиції діяча, який хоче щось спричинити у світі, до перформативної позиції мовця, який хоче домовитися з іншою особою про щось у світі. Без такого переходу до умов орієнтованого на взаєморозуміння слововживання доступ до потенціалу сполучної енергії мови лишився б для них заблокованим. Тому латентно-стратегічна дія зазнає невдачі щойно адресат дізнається, що опонент лише приховував свою орієнтацію на власний результат.

У стратегічній дії змінюється констеляція мовлення і дії. Тут слабшають іллокутивні сполучні сили, мова скорочується до засобу передачі інформації. Це можна пояснити за допомогою наведеного прикладу:

(1) *S*: «Я вимагаю від тебе дати *Y* певну суму грошей».

За умови комунікативної дії адресат наказу або вимоги має знати нормативний контекст, що уповноважує мовця на його вимогу і водночас виправдовує очікування того, що той, від кого вимагають, має підстави виконати наказ. Знання умов досягнення результату (передачі грошей), яке вилучається із пропозиціонального змісту, (1) недостатньо, щоб зрозуміти іллокутивне значення цієї мовленнєвої дії, а саме її специфічний спонукальний характер. До знання умов досягнення результату має (а) приєднуватися знання умов, за яких (b) мовець може мати підстави вважати вимогу змісту (а) обов'язковою, тобто в цьому разі нормативно виправданою: наприклад, якщо він є другом, колегою, що добре розуміється на грошових питаннях, кредитором або співником, до якого звертається *S*. До цього треба додати і нормативне домагання значущості, яке той, від кого вимагають, може відхилити за нагоди:

(1') *H*: «Ні, ти не маєш права просити мене про щось таке».

У випадках очевидно стратегічної дії саме ці домагання значущості (домагання пропозиціональної істинності, нормативної правильності та суб'єктивної правдивості) вилучаються. Передумова орієнтації на домагання значущості відхиляється.

Наказ «Руки вгору!» грабіжника, який, погрожуючи пістолетом, вимагає від банківського службовця віддати гроші, чітко показує, що в цій ситуації умови нормативної чинності було замінено умовами санкцій. Умови прийнятності імперативу, що виказує себе в кожній нормативній вимозі, мають доповнюватися такими умовами санкції. Це має місце і в разі вимоги (1). Якщо законослухняний адресат знає, що *Y* хоче використати отримані від нього гроші на підготовку злочину, *S* має доповнити свою вимогу вказівкою на можливі санкції і висловитися, наприклад, так:

(2) *S*: «Я вимагаю від тебе дати *Y* певну суму грошей – інакше я сповіщу поліцію про те, як глибоко ти вже вплутався в цю аферу».

Розчинення нормативного підґрунтя симптоматично виказує себе в погрозі, що має структуру «якщо... то», яка ставить право сили на місце передбачуваних у комунікативній дії домагань значущості. У цьому виявляється змінена констеляція мовлення і дії. В *очевидно стратегічній дії* іллокутивно знесилені мовленнєві акти віддають функцію координації дії позамовним впливам. Мова, що втратила свій потенціал, виконує лише інформаційні функції, які їй залишаються, якщо досягнення консенсусу відривається від продуктивності мовного взаєморозуміння і загальнозначущість висловлювань, що залишається в самій комунікації під питанням, може з'ясуватися лише непрямо. Мовленнєва дія (2) лише на поверхні є вимогою, фактично ж вона є погрозою:

(2a) S: «Якщо ти не даси У грошей, я повідомлю поліції про те, що...».

Погрози є прикладами мовленнєвих актів, які в контексті стратегічної дії відіграють інструментальну роль. При цьому вони втрачають свою іллокутивну силу і запозичують своє іллокутивне значення з інших контекстів використання, у яких подібні речення висловлюються за нормальних умов з орієнтацією на взаєморозуміння. Такі перлокутивно відособлені акти взагалі не є іллокутивними актами, оскільки вони не спрямовані на раціонально мотивоване висловлювання адресата. Це видно, коли погрози відкидаються:

(2a') S: «Ні, ти нічого не маєш проти мене».

Висловлене заперечення стосується тих емпіричних умов, за яких погроза могла б досягти бажаного перлокутивного ефекту. Слухач заперечує підстави, які спонукали б його діяти в передбачений S спосіб. На відміну від іллокутивних актів, погрози не спираються на загальні, неспецифічні для адресата підстави, які могли б переконувати кожного. Їхня складова «то» [структури «якщо... то»] вказує, швидше, на часткові підстави, які за особливих обставин можуть створювати для певних адресатів емпіричну причину того, щоб реагувати на погрози певним чином.

Це стосується й образ як простих імперативів, які часто-густо мають двоїтий характер. Вони можуть бути нормативно прихованими, скажімо, виражати моральний осуд. Однак вони можуть перлокутивно відокремлюватися, слугувати, наприклад, тому, щоб залякати адресата і викликати в нього жах.

II

Запроваджене поняття комунікативної дії спирається на певну концепцію мови та взаєморозуміння. Вона має розроблятися в контекстах теорії значення. Я не можу тут докладно обґрунтувати цю тезу. Однак я хочу принаймні пояснити основні положення формально-прагматичної теорії значення, яка посиляється на внутрішній взаємозв'язок значення і значущості (1). Водночас нічого ще не сказано про соціально-наукову плідність цієї теоретичної настанови.

Поняття комунікативної дії має виправдовувати себе в соціологічній теорії дії, яка хоче пояснити, як можливий соціальний порядок. Допомогти їй у цьому може аналіз передумов комунікативної дії. Він відкриває вимір життєсвітового підґрунтя, яке пов'язує і стабілізує інтеракції сполучень вищих шаблів (2).

1. Прагматичний поворот у теорії значення

Концепт комунікативної дії розвиває ту інтуїцію, згідно з якою мові притаманний телос взаєморозуміння. Взаєморозуміння є нормативно-змістовним поняттям, яке виходить за межі розуміння граматичного вислову. Мовець домовляється з іншим про певний предмет. Обидва можуть досягати цієї згоди, лише якщо визнають висловлювання як такі, що відповідають предмету. Згода про щось вимірюється інтерсуб'єктивним визнанням загальнозначущості висловлювання, підданого принциповій критиці. Звісно, розуміти значення мовного вислову не те ж саме, що домовлятися про щось за допомогою висловлювання, яке вважається значущим. Так само чітко треба розрізняти висловлювання, що вважається значущим, і справді значуще. Проте питання значення не можна цілком відокремити від питання значущості. Основне питання теорії значення «Що означає розуміти значення мовного вислову?» не можна ізолювати від питання «У якому контексті цей вислів може сприйматися як значущий?» Було б невідомо, що означає зрозуміти значення мовного вислову, якби було невідомо, як можна використовувати його, щоб домовитися з кимсь про щось. Уже в умовах розуміння мовних висловів потрібно зчитувати те, що мовленнєві акти, які можуть утворюватися з їх допомогою, ґрунтуються на раціонально мотивованій згоді про вимовлене. З цього погляду орієнтація на можливу загальнозначущість висловлювань належить до прагматичних умов не лише взаєморозуміння, але й самого мовного розуміння. У мові виміри значення і значущості внутрішньо пов'язані.

Справді, починаючи з Фреге семантика істинності дотримувалася такого розуміння: асерторичне речення є зрозумілим тоді, коли відомо, що трапляється, якщо воно істинне. Однак не випадково, що в цьому разі типовим випадком слугує речення, а не мовленнєвий акт, а саме оповідальне, а не асерторичне речення. Згідно з цією теорією проблематика значущості локалізована винятково у відношенні мови до світу як до сукупності фактів. Оскільки загальнозначущість прирівнюється до істинності висловлювання, взаємозв'язок між значенням і значущістю мовних висловів встановлюється лише в мовленні, що констатує факти. Проте функція опису, як дослідив уже Карл Бюлер, є лише однією з трьох, рівною мірою первісних функцій мови. Комунікативно використовувані речення слугують одночасно тому, щоб виразити інтенції (або переживання) мовця, представляти стан речей (або щось, що трапляється у світі)

і вступати у відносини з адресатом. У цих трьох функціях відображаються три ґрунтовні аспекти: порозуміння / стосовно чогось / з іншим. Існує троїсте відношення між значенням мовного вислову і (а) тим, що *мається в ньому на увазі*, (b) тим, що в ньому *висловлюється*, і (с) *способом його вживання в мовленнєвому акті*.

Хоч як це дивно, три найвідоміші настанови теорії значення беруть до уваги лише один із трьох променів значення, сфокусованих у мові, щоб пояснити весь спектр значення згідно з однією мовною функцією. Іntenціоналістська семантика (від Грайца до Беннета і Шіффера) вважає основним те, що мовець має на увазі або хоче дати зрозуміти в даній ситуації у використаному вислові. Формальна семантика (від Фреге через раннього Віттгенштайна до Дамміта) виходить з умов, за яких речення є (або стає) істинним. І нарешті, висунута пізнім Віттгенштайном теорія вживання значення зводить усе до запроваджених взаємозв'язків інтеракції, у яких мовні вислови виконують практичні функції. Кожна з цих трьох теорій-конкурентів значення прив'язана лише до одного аспекту процесу взаєморозуміння. Вони прагнуть пояснити значення мовного вислову або з позиції того, що мислиться як інтенціональне значення, або з позиції висловленого як словесного значення, або з позиції вживання в інтеракції як значення висловлювання. Стилїзація якогось одного з аспектів, одночасно врахованих у функціональній схемі Бюлера, призводить до обмежень, які я не буду тут обговорювати. Як відповідь на ці труднощі на перший план виступила (розроблювана Серлем із посиланням на Остіна) теорія мовленнєвої дії.

Вона надає належне місце мовленнєвим інтенціям, зазвичай не зводячи безпідставно мовне взаєморозуміння до стратегічної дії, як це робила семантика Грайца. Завдяки іллокутивному компоненту вона враховує також міжособове відношення і дієвий характер мовлення, не відкидаючи, однак, як прагматика Віттгенштайна, усі ті домагання значущості, що виходять за межі особливих, принципово рівноправних мовних ігор. Позаяк разом з концептом умов виконання теорія мовленнєвої дії бере до уваги і відношення між мовою і світом, реченням і станом речей. Щоправда, із цим одномірним визначенням значущості як виконання умов пропозиціональної істинності вона залишається в полоні когнітивізму семантики істинності. Саме в цьому я вбачаю недолік, який має бути усунено, якщо визнати, що всі мовні функції, а не лише функції опису, пов'язані з домаганнями значущості.

Речення «Я даю *У* певну суму грошей» є модально багатозначним. Залежно від контексту воно може поставати як обіцянка, як зізнання або ж як передбачення:

(3) *S*: «Я обіцяю тобі, що дам *У* певну суму грошей».

(4) *S*: «Я зізнаюся тобі, що дав *У* певну суму грошей».

(5) *S*: «Я можу передбачити, що *X* (мовець) дасть *У* певну суму грошей».

Із відповідних заперечень, якими слухач міг би відхилити ці пропозиції мовленнєвих актів, впливає вже характер домагання значущості, який мовець пов'язує з обіцянками, зізнаннями та передбаченнями:

(3') *H*: «Ні, у таких справах ти завжди був ненадійним».

(4') *H*: «Ні, ти лише хочеш направити мене на хибний шлях».

(5') *H*: «Ні, у тебе немає грошей».

У випадку (3) мовець заявляє нормативну претензію на дотримання обов'язку, у випадку (4) – на узгляднення вимоги суб'єктивної правдивості того, що він каже, а у випадку (5) – на домагання пропозиціональної істинності. Утім мовленнєвий акт можна заперечувати не лише в цих домінуючих аспектах значущості. Наказ:

(1) *S*: «Я вимагаю від тебе дати *Y* певну суму грошей» може бути відхилено не лише запереченням (1') *H*: «Ні, ти не маєш на це права», але й сумнівом у правдивості мовця або в наявних припущеннях щодо змісту висловлення:

(1'') *H*: «Ні, це ти задумав не серйозно – мабуть, ти хочеш мене розіграти».

(1''') *H*: «Ні, я не зустрінуся з *Y* і не матиму можливості дати йому гроші».

*Mutatis mutandis*⁴ подібне має значення для констатуючих і експресивних мовленнєвих дій. Те, чи виконує висловлювання свою функцію опису, визначається умовами істинності, але виконання інтерактивних та експресивних мовних функцій визначається умовами вповноважування та правдивості, що аналогічні умовам істинності. Загалом кожна мовленнєва дія може піддаватися критиці як недійсна завжди у трьох аспектах: як неістинна, з огляду на висловлення, що прозвучало (або на існуючі передумови змісту висловлення), як неправильна, з огляду на існуючі нормативні контексти (або легітимність передбачуваних норм), і як неправдива, з огляду на інтенцію мовця. Припустімо, що вона відкриває можливість докладно здійснити лише позначене тут троїсте розширення поняття значущості. Що це дає для відповіді на основне питання теорії значення?

Уже Дамміт зробив перший крок до прагматичного перетлумачення проблематики значущості, коли показав, що семантика істинності може абстрагуватися, принаймні у випадках простих предикативних речень спостереження, від обставин, за яких слухач здатний *зрозуміти*, коли умови істинності асерторичного речення виконано. Спираючись на прагматичне розрізнення між «істиною» (*truth*) і «ствердженням» (*assertibility*), між істинністю речення і підставою висувати ним твердження, Дамміт заміняє знання умов істинності непрямим знанням. Слухач має знати вид підстав, завдяки яким мовець міг би за нагоди підтвердити своє домагання того, що певні умови істинності виконано. Оповідальне речення розуміють, якщо знають, який вид підстав мав

⁴ З відповідними змінами – лат. – Прим перекл.

би навести мовець, щоб переконати слухача в тому, що він має право висувати в цьому реченні домагання істинності. Отже, умови розуміння, що мають виконуватись у комунікативній повсякденній практиці, вказують на припущення певної аргументативної гри, у якій мовець як пропонент міг би переконати слухача як опонента щодо підстав проблематичного домагання значущості. Відповідно до цього *епістемічного повороту* семантики істинності питання значущості речення не можна більше розглядати як відірване від комунікативного процесу питання об'єктивного відношення мови до світу.

Однак тоді треба визначити домагання істинності вже не семантично і не лише з позиції мовця. Домагання значущості становлять об'єднавчу точку інтерсуб'єктивного визнання всіма учасниками. Вони відіграють прагматичну роль у динаміці пропозиції, що міститься в мовленнєвому акті, і позиції «так/ні» адресата. Цей *прагматичний поворот* семантики істинності вимагає переоцінки «іллокутивного впливу». Остин розумів його як ірраціональний компонент мовленнєвої дії, тоді як власне раціональний компонент було монополізовано змістом висловлення. Згідно з прагматично викладеним варіантом компоненти модусу визначає домагання значущості, яке у стандартному випадку висуває мовець за допомогою перформативного речення. Водночас іллокутивна складова стає серцевиною раціональності, яка втілює структурний взаємозв'язок між умовами значущості, стосовними до них домаганнями значущості та підставами для їх дискурсивного розв'язання. Таким чином, умови загальнозначущості вже не містяться у пропозиціональній складовій. І виникає місце для запровадження наступних домагань значущості, які не спрямовані на умови істинності (або успішності), а стосуються відношення між мовою і об'єктивним світом.

Після доповнення пропозиціональної істинності нормативною правильністю та суб'єктивною правдивістю можна зрештою *узагальнити* пояснення Дамміта. Ми розуміємо мовленнєву дію, якщо знаємо вид підстав, які міг би навести мовець, щоб переконати слухача в тому, що він за даних обставин має підстави претендувати на загальнозначущість свого висловлювання, – коротше кажучи, якщо ми знаємо, *що робить його прийнятним*. Своїм домаганням значущості мовець посилається на потенціал підстав, які він міг би навести. Підстави інтерпретують умови загальнозначущості і в цьому відношенні належать до умов, які роблять висловлювання прийнятним. Через це умови прийнятності засвідчують голістський характер природних мов: кожна окрема мовленнєва дія пов'язана логічно-семантичними нитками з багатьма іншими, потенційними мовленнєвими діями, які можуть брати на себе прагматичну роль підстав. Тому розуміння мови переплетене зі знанням того, як воно фактично виказує себе в мовно відкритому світі. Імовірно, знання про світ висить лише на довшому ланцюгу підстав, ніж знання мови. Те, що ці обидва знання не можна різко відокремлювати одне від одного,

підтверджує ґрунтовну думку, з якої ми виходили: зрозуміти вислів означає знати, як його можна використати, щоб порозумітися з кимсь про щось.

Якщо розвинути і зробити переконливою цю настанову формально-прагматичної теорії значення, вона пояснює, чому медіум природної мови містить потенціал сполучних сил, який може використовуватися для цілей координації дії. Тоді як мовець із його піддаванням критиці домаганням значущості гарантує, що наводитиме за нагоди підстави загальнозначущості мовленнєвої дії, слухач, який знає умови прийнятності і водночас розуміє сказане, спонукається до раціонально мотивованого висловлювання свого погляду; якщо він визнає домагання значущості і приймає пропозицію мовленнєвого акту, він приймає свою частину релевантних результатам інтеракції зобов'язань, які впливають зі сказаного і мають значення для всіх учасників.

2. Від соціальної дії до соціального порядку

Я розглянув комунікативну і стратегічну дії як два варіанти мовно опосередкованої інтеракції. Лише для *комунікативної дії* має силу те, що структурні обмеження інтерсуб'єктивно розділеної мови спонукають діячів – у сенсі слабкої трансцендентальної необхідності – до того, щоб виходити за межі егоцентричності цілераціональної спрямованості на власний результат і встановлювати відкриті критерії раціональності взаєморозуміння. Отже, надсуб'єктивні мовні структури наводяться для того, щоб відповісти на класичне запитання: «Як можливий соціальний порядок на підставі позиції теорії дії?»

Атомістичне поняття *стратегічної дії* не може слугувати для цього еквівалентом. Якби воно й мало слугувати основним поняттям соціологічної теорії дії, треба було б пояснити, як інтеракційні взаємозв'язки, що виникають лише із взаємного впливу орієнтованих на результат діячів, можуть забезпечувати стабільний порядок. Починаючи з Гоббса постійно робилися спроби пояснити утворення норм, що мають надсуб'єктивно зобов'язувальні домагання значущості, зі становища інтересів та індивідуальної калькуляції користі діячів, які приймають цілераціональні рішення і вступають один з одним у випадкові стосунки. Сьогодні ця «проблема Гоббса» (Парсонс) обробляється засобами теорії ігор. Якщо я слідуватиму за дискусіями, що точилися від Д. Люїса до Дж. Ельстера, я, звісно, не отримаю враження, що на питання про виникнення порядку з подвійної контингентності діячів, що приймають незалежні рішення, сьогодні можна дати переконливішу відповідь, ніж та, яку дав свого часу Гоббс.

Більш перспективним, ніж спроба оновити класичне поняття інструментального порядку модерними засобами, є застосування медіуму комунікації, завдяки якому перетинаються інформаційні потоки, що керують поведінкою. Оскільки цей концепт визначається за зразком керованих грошима ринкових

відносин, спрямована на раціональний вибір стратегічна дія залишається поняттям дії, яке відповідає медіуму керування. Інформація, яка передається, наприклад, через грошовий код, зумовлює рішення дії, що ґрунтуються на встановленій структурі преференцій, не вдаючись до використання вимогливіших і ризикованіших, орієнтованих на домагання значущості результатів взаєморозуміння. Принаймні діяч приймає орієнтовану на успіх цілераціональну позицію. Щоправда, переключення на *медіально керовані інтеракції* спричиняє для нього об'єктивне перевертання цілепокладання і вибору засобів. Тепер сам медіум постачає імперативи збереження стабільності належної йому системи (у цьому разі системи ринку). Це перевертання засобу і мети діяч сприймає, як показав Маркс, як опредметнений характер уречевлених суспільних процесів. З цього погляду медіально керовані інтеракції втілюють уже не інструментальний розум, локалізований у цілераціональності носіїв прийняття рішення, а функціоналістський розум, притаманний самокерованим системам. Ця настанова, розроблювана в економічних науках і науках управління, охоплює, однак, лише спеціальні сфери дії. Вона не виконує вимогу узагальненого пояснення, завдяки якому соціальну дію можна представити як стратегічну. Тоді як медіуми комунікації, що керують поведінкою, такі, наприклад, як гроші, що слугують спеціальним кодом, лише відгалужуються від надто структурованої мови спілкування, теорія медіумів звертає увагу на широкі рамки теорії мови (пор.: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 2. S. 3 84 ff).

Альтернативою залишається тільки відмова від розробки концепту соціального порядку з позиції теорії дії. Місце надсуб'єктивних мовних структур, обмежених повсякденною практикою, заступають у Парсонса і Лумана *системи, що зберігають свої межі*, які запроваджуються на більш загальному рівні як діячі і мовно опосередковані інтеракції. Тоді вони можуть витлумачуватися як психічні і соціальні системи, що утворюють одна стосовно одної навколишні середовища і спостерігають одна за одною. За відокремлення системної теорії від теорії дії треба, звісно, розплачуватися об'єктивістською настановою. Системний функціоналізм відокремлюється від інтуїтивного знання життєвіття та його мешканців. Герменевтичний доступ до цього потенціалу знання пролягає через участь (принаймні віртуальну) у комунікативній повсякденній практиці. Звісно, соціальні науки з огляду на складність суспільства мають прагнути до того, щоб у їхньому предметі перевагу отримало контрінтуїтивне знання. Але суспільство, що виткане з мереж мовно опосередкованих інтеракцій, протистоїть їм якраз не у вигляді зовнішньої, доступної лише спостереженню природи. Відкладений у його символічних взаємозв'язках та самотлумаченнях зміст розкривається лише в розуміючому інтерпретативному схопленні. Хто не відмовляється від цього шляху, а прагне відкрити соціокультурний життєвий зв'язок *зсередини*, має виходити з кон-

цепту суспільства, який може поєднати позиції комунікативної дії та інтерпретативну роботу учасників інтеракції. Для цього першого кроку пропонується концепт життєсвіту, з яким формально-прагматичний аналіз передумов комунікативної дії стикається вже до будь-якого соціологічного утворення теорії.

Те, що соціальний порядок має бути утворено через процеси досягнення консенсусу, здається на перший погляд тривіальним. Однак неймовірність цієї ідеї стає зрозумілою, якщо згадати про те, що кожна комунікативно досягнута згода залежить від позиції «так/ні» підданого критиці домагання значущості. Подвійна контингентність, яка має поглинатися кожним утворенням інтеракції, в разі комунікативної дії набуває особливо важкої форми вбудованого в механізм взаєморозуміння завжди актуального ризику непорозуміння, причому кожне непорозуміння спричиняє великі витрати. З ним пов'язані кілька альтернатив, найважливішими серед яких є прості процедури налагодження порозуміння; спроба залишити нерозв'язаними і винести за дужки спірні домагання значущості з тим, однак, наслідком, що скорочуватиметься спільний ґрунт для розділених переконань; перехід до марнотратних дискурсів з невідомим результатом і невизначеними наслідками; розрив комунікації або ж перетворення її на стратегічну дію. Якщо усвідомити, що кожна експліцитна згода щодо пропозиції, яка притаманна мовленнєвому акту, ґрунтується на подвійному запереченні, а саме на відхиленні завжди можливого відхилення, не можна вважати процеси взаєморозуміння, що відбуваються через піддані критиці домагання значущості, надійним засобом соціальної інтеграції. Раціональна мотивація, що ґрунтується на здатності сказати «ні», утворює вир проблематизації, який характеризує процес досягнення мовного консенсусу, швидше, як руйнівний механізм. Через досвіди ризик непорозуміння завжди отримує нове живлення. Досвіди руйнують рутину самоочевидності і є джерелом контингентності. Вони перекреслюють очікування, суперечать звичним способам сприйняття, викликають несподіванки, привносять нове у свідомість. Досвіди – це завжди *нові* досвіди, і вони створюють протипагу близькому.

Водночас ми отримали першу вказівку на комплементарні феномени *несподіваного і близького*. Передрозуміння буття у глибоко зануреному шарі самоочевидності, ймовірності, безсумнівності можна було б пояснити як ризик незгоди, який чатує всюди і затримує, регулює й обмежує мовне взаєморозуміння в повсякденній практиці. Як відомо, Гуссерль у своїй пізній праці під назвою *Lebenswelt* намагався дослідити підґрунтя безпосередньо близького і безсумнівного. Цю сферу імпліцитного знання, що є допредикативним і докатегоріальним, забутого смислового фундаменту повсякденної життєвої практики і досвіду світу він спробував пояснити феноменологічними засобами. Я не вдаватимуся до аналізу Гуссерлевого методу і контексту запровадження його поняття життєсвіту. Я сприймаю матеріальний зміст цих досліджень з тим

припущенням, що комунікативна дія також занурена в життєсвіт, який забезпечує таку, що поглинає ризики, підтримку широкого консенсусу заднього плану. Експліцитні досягнення взаєморозуміння комунікативно діючих індивідів пересуваються в горизонт спільних непроблематичних переконань, спричинене досвідом і критикою занепокоєння розбивається об масивну і непохитну, як здається, скелю, що виступає з глибини схвалених прикладів тлумачень, лояльностей і навичок.

Гуссерлеве поняття нетематичного знання вказало також шлях, на якому можна оголити цей смисловий фундамент. При цьому треба, звісно, враховувати два обмеження. Дорефлексивне знання, що супроводжує процеси взаєморозуміння, залишаючись при цьому нетематизованим, треба передусім відрізнити від знання, яке *спільно тематизується* в мовленнєвих діях. У мовленнєвому акті *Mr* речення пропозиціонального змісту є носієм тематичного знання. Перформативне речення виражає домагання значущості і вказує, у якому сенсі використовуються речення. Цей самовіднесений коментар виявляється перформативно, через виконання дії, і не представлений експліцитно, як коментований зміст висловлення, як знання. Щоб отримати спільно тематизоване значення іллокутивного акту в такий само спосіб, як і тематичне знання, *Mr* має трансформуватися в опис *Mr*:

(1) *S*: «Я вимагаю від тебе дати *Y* певну суму грошей» перетворюється на:
(1a) «Тим, що *S* сказав (1), він зажадав від *H* р».

Нетематичне знання відрізняється від *спільно тематизованого* знання тим, що може ставати доступним не внаслідок простої трансформації позиції учасника в позицію спостерігача. Нетематичне знання вимагає, швидше, аналізу передумов. Нетематичними є саме ті передумови, які має прийняти учасник комунікації, щоб мовленнєва дія в цій ситуації могла набути певного значення і взагалі бути або дійсною, або недійсною.

Але не все нетематичне знання є конститутивним для *певного* життєсвіту. Для нього не є релевантним те загальне генеративне знання, яке робить компетентних мовців спроможними правильно використовувати граматичні речення у висловлюваннях. Так само не є релевантним знання того, як виконувати загальні прагматичні передумови комунікативної дії. Скажімо, знання того, як орієнтуватися на домагання значущості та спонукати один одного до відповідальності за власні вчинки, як ідентифікувати предмети і, таким чином, установлювати контакт між мовою і світом, як розрізнити іллокутивні та перлокутивні цілі, які відділяють суб'єктивний і соціальний світ від об'єктивного, як переходити від дії до аргументації тощо. Усе це є імпліцитним знанням, яким володіють лише інтуїтивно і яке потребує рефлексивної роботи раціональної реконструкції, щоб перетворити *know how* («знання як») на *know that* («знання чого»). Однак це *універсальне*, належне до мовної компетенції *дорефлексив-*

но-нетематичне знання слугує продукуванню мовленнєвих дій загалом, воно породжує комунікативну дію, а не слугує її доповненню. Ми маємо звернути увагу на той інший тип нетематичного знання, що доповнює комунікативну дію, супроводжує її і вбудовується в неї. Ідеться про те залишене в напівтінях допредикативного і докатегоріального конкретного знання мови і світу, яке утворює неproblemатичний ґрунт для всього тематичного і спільно тематизованого знання.

III

Звісно, феноменологічне поняття життєсвіту навіює такий запозичений з епістемології концепт світоконституювання, який не можна одразу переносити в соціологію. Щоб уникнути труднощів соціальної феноменології, теорія суспільства вже у своїй настанові має відмежуватися від теорії конституювання пізнання і перейти на гнучку позицію мовної прагматики, яка із самого початку поширюється на мовно опосередковані інтеракції. Тому поняття «життєсвіт» має запроваджуватися як комплементарне до поняття «комунікативна дія» (1). Формально-прагматичне дослідження, що здійснюється шляхом аналізу передумов життєсвітового підґрунтя, проводиться зазвичай з реконструктивно отриманої позиції мовця, що бере участь у мовленнєвому акті. Соціально-наукове використання цього концепту вимагає методичного переходу від (перформативної) настанови другої особи до (теоретичної) настанови третьої особи (2).

1. Формально-прагматичний концепт життєсвіту

У своїй праці «Криза європейських наук» Гуссерль запропонував концепт життєсвіту, спрямований на критику розуму. Під реальність, яку природничі науки визнають єдиною, він підводить подієвий контекст природної життєвої практики і досвід світу як витиснутий смисловий фундамент. У цьому відношенні життєсвіт утворює поняття, протилежне тим ідеалізаціям, які конституують сферу об'єктів природничих наук. На противагу ідеалізаціям виміру, підпорядкуванню каузальності та математизації і всупереч впливовій тоді тенденції до технізації знання Гуссерль представив життєсвіт як безпосередньо дану сферу первинних очевидностей. З цієї позиції він здійснює критику занурених у себе ідеалізацій природничо-наукового об'єктивізму. Оскільки філософія суб'єкта сліпа до впертості мовної інтерсуб'єктивності, Гуссерль не зміг побачити, що сама основа комунікативної повсякденної практики спирається на ідеалізовані передумови.

Завдяки домаганням значущості, які трансцендують межі всіх суто локальних масштабів, напруга між трансцендентальними передумовами і емпіричними

ми даностями проникає у фактичність самого життєсвіту. Теорія комунікативної дії детрансценденталізує царину інтелігібельного, коли в неминучих прагматичних передумовах мовленнєвого акту, а отже, у серцевині самої практики взаєморозуміння, відкриває ідеалізувальну силу антиципації, – ідеалізацій, які в позабуденних комунікативних формах аргументації виступають лише наочніше. Ідея дотримання піддаваних критиці домагань значущості вимагає ідеалізацій, які спускаються з трансцендентального неба на землю життєсвіту, розгортаючи свою дієвість у медіумі природної мови. У них проявляється також сила, з якою оперуючий завдяки хитрості комунікативний розум опирається когнітивно-інструментальним перекручуванням селективно модернізованих форм життя.

Оскільки ці ідеалізації завдячують мовній компетенції, якою мовці володіють дорефлексивно у формі імпліцитного знання, виникає суперечність між залежним від ідеалізацій експліцитним знанням з одного боку і поглинаючим ризики знанням заднього плану з іншого боку, *всередині* сфери нетематичного знання. Однак ця суперечність не виникає, як вважав Гуссерль, у конкуренції між досвідно-науковим експертним знанням і дотеоретичними переконаннями повсякденності. Те, про що йде мова в комунікативній повсякденній практиці, залишається в більшості своїй непроблематичним, вислизає від критики і впливу несподіваності критичних досвідів, оскільки воно існує завдяки авансу, наданому самою дійсністю, а саме завдяки попередньо схваленим імовірностям життєсвіту.

Prima facie⁵ всю складність досягнення переконливості домагань значущості бере на себе нетематично супутнє релятивне *знання переднього плану*, на яке учасники комунікації спираються як на прагматичні та семантичні передумови. При цьому йдеться передусім (а) про знання, що віднесене до ситуації та визначене горизонтом бачення, і (б) про залежне від тем знання контексту.

До (а). Центр мовленнєвої ситуації утворюється колом сприйняття, тлом якого є концентрично розташований просторово-часовий горизонт, що не дається в безпосередньому сприйнятті. Як правило, учасники комунікації можуть припустити, що вони на підставі скоординованих позицій більш-менш узгоджено тлумачать тривіальні компоненти мовленнєвої ситуації і своє оточення, що мірою розширення стає дедалі дифузнішим. Вони виходять також із того, що їхні розбіжні біографічні перспективи поступово тут і тепер зближуються, але в будь-якому разі надають різні значення спільним тлумаченням ситуації. Через висловлене це *знання, визначене горизонтом бачення*, стає імпліцитно спів-представленим. Воно робить висловлювання непроблематичним і вимагає його прийняття. Якщо під час короткої розмови у Франкфуртському Грюне-

⁵ На перший погляд – лат. – Прим. перекл.

берг-парку я згадую, що в Каліфорнії йде сніг, мій співрозмовник лише тоді не реагуватиме на висловлене розпитами, коли знатиме, що я щойно повернувся із Сан-Франциско або що я, скажімо, працюю метеорологом у бюро погоди.

До (b). Таку само важливу роль, що стабілізує ставлення до значущості, відіграє й те *тематично визначене знання контексту*, яке мовець може передбачати в рамках спільної мови, тієї ж самої культури, однакової шкільної освіти тощо, тобто в рамках спільного середовища або горизонту переживання. Мовець, який пропонує певну тему, імпліцитно звертається до предметних контекстів. Контекстуально зумовлене висловлювання здається тривіальним або несподіваним, інформативним або недостовірним. Із представленого для всього загалу контекстуального знання за потреби можуть вилучатися інформація і підстави. Це завжди стає необхідним, якщо припущення, яке нетематично супроводжує знання, інтерсуб'єктивно розділяється і схвалюється, виявляється неправильним. Моя спроба запровадити з позиції комунікативної теорії поняття життєсвіту так, як я це тут роблю, провокуватиме колег у Мадриді або Парижі на інші запитання й заперечення, ніж, наприклад, у Берклі.

Цей вид нетематичного знання легко потрапляє у вир проблематизації. Ситуаційний горизонт або тема потребують лише того, щоб потроху зрушуватися. Якщо я перевищу звичну тривалість лекційної години лише на десять хвилин або відхилюся від академічного обговорення теми життєсвіту і почну говорити про майбутню подорож під час відпустки, то увагу буде спрямовано на порушені прагматичні передумови, які ми раніше мовчки розділяли. Щодо цього віднесене до ситуації й обмежене горизонтом бачення знання та тематично визначене знання контексту відрізняються від (c) *життєсвітового знання заднього плану*. Останнє підпорядковане іншим умовам тематизації. Воно не може бути інтенціонально переведеним у свідомість і утворює глибинний шар нетематичного знання, у якому корениться визначене горизонтом бачення і контекстом знання, що виступає на передній план.

До (c). Знання заднього плану стабільніше, оскільки має імунітет проти тиску проблематизації контингентно створених досвідів. Це виражається в тому, що цей шар еліптичного і завжди передумовленого знання може відділятися від недоступного йому модусу безпроблемного здійснення заднього плану і тематизуватися лише завдяки *методичному зусиллю*, а отже, лише поступово. Гуссерль запропонував для цього метод ейдетичної варіації, тобто вільного фантазування модифікацій світів або проектування протилежних світів, які можуть пролити світло на наші так само неусвідомлені, як і непохитні та не надані нам очікування нормальності і виявити своєрідний світоглядний фундамент нашої повсякденної практики. Про цей метод нагадують також приклади, за допомогою яких Серль доводить, що значення мовленнєвих актів залишається невизначеним,

доки їх семантично встановлені умови загальнозначущості не доповнено інтуїтивно відомими припущеннями заднього плану, що залишаються, як цілком неproblemатично передумовлені, імпліцитними і нетематичними. Так, Серль переносить «кішку на циновці» у світовий простір, аби завдяки цій модифікації довести до свідомості, що ми за нормальних умов завжди уявляємо певне тіло на підставі земної сили тяжіння. Так само Номо sariens, відтоді як вона забезпечує собі виживання шляхом застосування знарядь праці, повинна мати інтуїтивне знання про закон тяжіння. Але як закон його було відкрито лише завдяки методичному взяттю нашого дотеоретичного знання під сумнів модерною наукою і переведенню його у форму експліцитного знання.

Звісно, метод вільної варіації неодмінних передумов швидко натрапляє на межі. Задній план життєсвіту більше не слугуватиме нам базисом безсумнівності, якщо ми спроможні піддавати все абстрактному сумніву. Ч.С. Пірс зі своїм прагматичним сумнівом нагадав швидше про картезіанський сумнів у тому, що проблеми, які розхитують імовірності життєсвіту, приходять до нас з об'єктивною силою історичних контингенцій. Уже Гуссерль пов'язував свій аналіз життєсвіту з мотивом кризи. Криза, що виникла як один із наслідків модерних наук, є кризою, яку Гуссерль виводить з об'єктивістського забуття світу і самості. Проблемний тиск такої – чи то всесвітньо-історичної, чи то біографічної – кризової ситуації об'єктивно змінює умови тематизації й утворює, таким чином, лише дистанцію до найближчого і samozрозумілого. Прикладом цього є той потяг до морального універсалізму, що виник разом із пророчими світовими релігіями і зламав ґрунтовану на пістеті наївну близькість, субстанціальну звичаєвість племені або родових зв'язків, – потяг, який, утім, викликав стільки регресивних тенденцій, що аж до нашого століття – до того як табори смерті відчинили свої ворота – знову і знову мав обновлятися.

Як і все нетематичне знання, життєсвітовий задній план присутній імпліцитно і дорефлективно. Те, що відрізняє його, – це, по-перше, модус *безпосередньої ймовірності*. Він надає тому знанню, спираючись на яке ми живемо, отримуємо досвіди, розмовляємо і діємо, парадоксального характеру. Настійлива і водночас непомітна присутність заднього плану представляється як інтенсифікована і, тим не менш, дефіцитна форма знання. Знанню заднього плану бракує внутрішнього відношення до можливості проблематизації, оскільки воно стикається з піддаваними критиці домаганнями значущості лише в момент висловлення і лише тоді трансформується в помилкове знання. Абсолютні ймовірності залишаються непохитними, доки раптово не руйнуються, позаяк помилковість точному значенні взагалі не є знанням.

По-друге, знання заднього плану характеризується *тоталізуювальною силою*. Життєсвіт утворює тотальність із центром і невизначеними, проник-

ними, однак не трансцендуючими тотальність, а відступаючими межами. Визначене горизонтом бачення і контекстом знання переднього плану запозичує свій світоутворювальний характер – як у вимірі сприйняття, так і у вимірі значення – із заднього плану, у якому воно укорінене. Центр, у якому ще до будь-якої об'єктивації, здійснюваної через операції виміру, збігаються концентрично розташовані в глибину і ширину соціальні простори та тривимірно розгорнуті історичні часи, утворює спільна мовна ситуація, а не, скажімо, моє тіло, як стверджує антропологізована феноменологія. Переживані нами простори і часи є інтерпретованими і, відповідно, втіленими координатами *лише нашого* світу, які завжди конкретні – як сільська громада, регіон, держава, нація, світове суспільство тощо або як ланцюг поколінь, епох, століть та індивідуалізованих історій життя. Я у своєму тілі і як своє тіло застаю себе завжди в інтерсуб'єктивно розділеному світі, причому колективні життєві взаємопроникають, накладаються один на одного і переплітаються, як текст і контекст.

Третьою прикметною ознакою, що пов'язана з безпосередністю і тоталізацією, є *голізм* знання заднього плану, який усупереч його мнимій прозорості робить його непроникним: життєсвіт як «хаша». У ньому злиті компоненти, які лише завдяки проблематизувальним досвідам розпадаються на різні категорії знання. Саме з вежі тематичного, уже диференційованого відповідно до фактів, норм і переживань знання формальний прагматик дивиться на життєсвіт. Лише усвідомлення цього погляду, що диференціює, дає йому змогу зробити висновок, що у знанні заднього плану переконання в чомусь сплавлені зі знанням того, на що можна покластися, з тим, що до чогось зобов'язує, з тим, на чому добре знаються. *Зчеплені один з одним* припущення заднього плану, такі як надійність і близькість, узгодженість і навички, є дорефлексивними передформами, або префігураціями, того, що *розгалужується* у мовленневих актах лише відповідно до тематизації і набуває значення пропозиціонального знання, іллокутивно утворених міжособових зв'язків або інтенцій мовця.

Три прикметні ознаки безпосередності, тоталізувальної сили та голістичного стану цього нетематично передумовленого знання можуть, як здається, пояснити парадоксальну «земну функцію» життєсвіту – орієнтоване на досвід утримання контингенцій. З гарантій, які ми отримуємо лише з досвіду, життєсвіт споруджує мур проти несподіванок, які, знову ж таки, виникають із досвіду. Якщо знання про світ визначити як знання, яке ми отримуємо *a posteriori*, а мовне знання визначити, відповідно, як знання *a priori*, то парадокс можна обґрунтувати тим, що знання про світ і мовне знання інтегровані в задньому плані життєсвіту.

Проблематизувальна сила критичних досвідів відділяє задній план життєсвіту від переднього плану. При цьому самі досвіди диференціюються відпо-

відно до практичних форм поведінки з тим, що трапляється у світі, – з речами та подіями, особами та історіями, у які втягнуті особи. *Інструментальний світ (Zeugwelt)* і прагматичні стани справ конститууються в маніпулятивному поведінці з речами і подіями. *Світ спільної відповідальності (Solidarwelt)* та історичні взаємозв'язки утворюються в інтерактивному спілкуванні з особами, що нас оточують, перший – у межах співпраці, другий – у межах мовної спільноти. Онтогенетично світ досвіду технічно-практичного ставлення до зовнішньої природи поступово відокремлюється від світу морально-практичного спілкування в суспільстві. Зрештою, досвіди, що пов'язані з нашою внутрішньою природою, тілом, потребою і почуттям, є досвідами непрямого в иду. Вони *відбиваються* в досвідах поведінки із зовнішнім світом. Якщо ці досвіди відокремлюються естетично, то твори автономного мистецтва переймають роль предметів, що розкривають очі і провокують нові способи бачення, нові настанови і способи поведінки. Естетичні досвіди не вбудовані у форми практики. Вони не належать до когнітивно-інструментальних навичок і моральних уявлень, які формуються у внутрішньосвітових процесах навчання, вони сплетені з функцією мови, що конститує і відкриває світ.

Диференціація досвіду відображає архітектуру життєсвіту тією мірою, якою вона пов'язана з трихотомічною конституцією мовленнєвого акту і життєсвітовим знанням заднього плану. Ці всезагальні структури життєсвіту виявляються, звісно, лише тоді, коли ми змінюємо нашу методичну настанову. Терміни «задній план», «передній план» і «релевантний ситуації фрагмент життєсвіту» лише тоді мають смисл, коли ми посідаємо позицію мовця, який хоче домовитися з іншим про щось у світі і при цьому може ґрунтувати прийнятність своїх пропозицій мовленнєвого акту на сукупності інтерсуб'єктивно розділеного, нетематичного знання. *Як ціле* життєсвіт потрапляє в поле зору лише тоді, коли ми стаємо немовби за спину діяча і сприймаємо комунікативну дію як елемент колового процесу, у якому діяч постає не як ініціатор, а як продукт традиції, з якою він себе ідентифікує, спільної групи, до якої він належить, процесів соціалізації та навчання, яким він підпорядкований. Відповідно до цього першого кроку, що об'єктивує, мережа комунікативних дій утворює медіум, завдяки якому відтворюється життєсвіт.

2. Суспільство як символічно структурований життєсвіт

Кожний мовленнєвий акт, завдяки якому мовець домовляється / з іншим / про щось, локалізує мовний вислів у трьох світовідношеннях: у відношеннях до мовця, слухача і світу. З погляду структури інтеракцій ми маємо справу насамперед з другим із цих трьох аспектів – з міжособовим зв'язком. Своїми мовленнєвими актами учасники інтеракції здійснюють координаційні дії,

завдяки чому встановлюються міжособові зв'язки. Проте вони досягають цього не лише внаслідок того, що точно виконують мовну функцію. Загалом мовленнєві акти слугують координації дії завдяки тому, що уможливають раціонально мотивоване взаєморозуміння між багатьма діячами. І в цьому задіяні також дві інші мовні функції – опис і вислів. Отже, позиція, з якої здійснюється координація дії, належить до більш абстрактного рівня, ніж той, на якому діяч ставить своєю безпосередньою метою здійснення певного міжособового зв'язку. Взагалі координація дії слугує соціальній інтеграції життєвіту, який учасники інтеракції поділяють інтерсуб'єктивно. Цей опис передбачає, звісно, уже ту зміну перспектив, яка дає нам можливість поставити питання про внесок комунікативних дій у відтворення життєвіту. Після того як ми методично здійснили цю зміну настанови, ми можемо вдатися до подібного міркування з огляду на взаєморозуміння щодо сказаного або щодо соціалізації осіб, які беруть участь в інтеракції. Ці ролі мовленнєві дії виконують у всіх своїх функціях. З погляду взаєморозуміння вони слугують передаванню і підвищенню рівня культурного знання, завдяки чому досягаються соціалізація навчання і збереження ідентичності особи.

Тепер можна представити компоненти життєвіту, а саме культурні зразки, легітимні порядки та структури особи, як ущільнення та відкладення цих здійснюваних завдяки комунікативній дії процесів *взаєморозуміння, координації дії та соціалізації*. Те, що надходить до комунікативної дії з ресурсів життєвітового заднього плану, просочується через шлюзи тематизації й уможливорює оволодіння ситуаціями, становить рівень знання, перевіреного комунікативною практикою. Останнє зміцнюється завдяки переходу від розмаїття інтерпретацій до зразків тлумачення, які зберігаються традицією. У мережі інтеракцій соціальних груп воно ущільнюється до цінностей та норм і далі, через процеси соціалізації, до позицій, компетенцій, способів сприйняття й ідентичностей. Компоненти життєвіту є результатом континуальності загальнозначущого знання, стабілізації групової солідарності і навчання здатних відповідати за свої вчинки діячів. Так само як і у вимірах соціального простору та історичного часу, мережа комунікативної повсякденної практики простирається на семантичне поле символічного змісту й утворює медіум, через який відтворюються культура, суспільство та структури особистості.

Культурою я називаю запас знання, завдяки якому учасники комунікації, коли вони домовляються про щось один з одним, забезпечують себе інтерпретаціями. *Суспільство* складається з легітимних порядків, за допомогою яких учасники комунікації регулюють свою належність до соціальних груп і забезпечують солідарність. До *структур особистості* я зараховую всі мотиви й навички, які дають змогу суб'єктові говорити й діяти, забезпечуючи, таким чином, власну ідентичність. Тоді як культура становить для комунікативно

діючих суб'єктів промінь світла, усередині якого постають сутності, які можуть бути представлені або обговорені, норми і переживання постають для них як щось таке в соціальному або суб'єктивному світі, до чого вони можуть ставитися з відповідної нормам або з експресивної позиції. Щоб уникнути поширеного непорозуміння, я маю передусім пояснити, чому ця сцена за переходу від комунікативної до стратегічної дії одразу змінюється саме для комунікативно діючих суб'єктів, а не для соціолога, який використовує зазначений концепт життєсвіту.

Якщо ми розглядаємо суспільство в широкому сенсі, як символічно структурований життєсвіт, воно справді утворюється і відтворюється лише через комунікативну дію. Однак із цього не випливає, що в поле зору спостерігача-соціолога не можуть потрапляти стратегічні інтеракції конституйованих таким чином життєсвітів. Звісно, вони мають тут іншу значимість, ніж у Гоббса або в теорії ігор. Ці теорії розглядають стратегічну дію у ролі механізму продукування суспільства як інструментального порядку. Навпаки, з погляду комунікативної теорії стратегічні інтеракції можуть поставати лише в межах горизонту вже конституйованих життєсвітів, а саме як альтернативи тих комунікативних дій, які виявляються неспроможними. У вимірах попередньо конституйованого завдяки комунікативній дії життєсвіту вони немовби доповняльно займають соціальні простори й історичні часи, а точніше, їх певні частини. Стратегічно діючий також має за спиною свій життєсвітовий задній план і також тримає в полі зору інституції або осіб свого життєсвіту, але і те й інше постає тут у перетвореному вигляді. Життєсвітовий задній план своєрідно нейтралізується, щоб опанувати ситуації, підпорядковані імперативам орієнтованої на успіх дії. Він втрачає свій координуючий дію вплив як ресурс, що гарантує згоду. І, як і всі інші даності (у цьому разі вже інтерсуб'єктивно не розділеного) життєсвіту, усі інші учасники інтеракції постають тут лише як соціальні факти – як об'єкти, на які (за даних умов за допомогою перлюкутивних ефектів) діяч може впливати і які він може спонукати до певних реакцій. Однак з об'єктивістської позиції стратегічно діючого суб'єкта він уже не спроможний порозумітися з ними як із другими особами.

Таким чином, у життєсвіті, який підлягає аналізу спостерігача-соціолога, можуть утворюватися послідовності дій (і, за певних обставин, системи дій), які інтегровані не на основі цінностей, норм і процесів взаєморозуміння, а завдяки взаємному впливу, наприклад через відносини ринку або влади. Тоді залишається емпіричне питання, чи не є ця життєсвітова настанова реалістичнішою, ніж настанова гоббсівського типу. На перший погляд, багато свідчить про це. Відносини ринку і відносини влади також нормативні, регулюються зазвичай правом, а отже, вписані в інституційну рамку. Навіть воєнні протиборства залишаються обмеженими нормативними контекстами. Громадянські війни, а ще біль-

ше геноцид, залишають сліди моральних потрясінь, які свідчать про те, що інтерсуб'єктивно розділені життєсвіти утворюють необхідну основу і для стратегічної інтеракції.

Отже, компоненти життєсвіту – культура, суспільство та структури особистості – утворюють комплексні смислові взаємозв'язки, які комунікують один з одним, хоча й втілені в різних субстратах. Культурне знання втілене в символічних формах – у предметах споживання і технологіях, словах і теоріях, книжках і документах – не менше, ніж у діях. Суспільство втілене в інституційних порядках, у правових нормах або в сплетенні нормативно врегульованих практик і звичаїв. Нарешті, структури особистості буквально втілені в субстраті людських організмів. Втілення, таким чином, мають семантичні змісти, які можуть ставати легкореалізованими та використовуватися в обігу як монети нормальної мови. На ринковій площі комунікативної повсякденної практики збігається весь смисл. Проте різні компоненти життєсвіту утворюють різні величини. Онтологічно це виявляється в просторово-часових аспектах їх втілень.

Культурні традиції виходять за межі колективів і мовних спільнот і в тривалості свого існування – світові релігії слугують для цього найпереконливішим прикладом – не пов'язуються з ідентичністю суспільств або навіть осіб. Навпаки, суспільства займають більший соціальний простір і триваліші історичні проміжки, ніж особи та їхні біографії, проте мають менш дифузні та чіткіше окреслені межі, ніж традиції. Нарешті, структури особистості, міцно пов'язані зі своїми органічними субстратами, чіткіше визначені у просторі і часі. Для індивідів культура і суспільство постають передусім у вигляді безперервного зв'язку поколінь.

Проте ці компоненти життєсвіту не можуть розумітися як системи, які утворюють одна для одної навколишні середовища. Завдяки спільному медіуму мовного спілкування вони залишаються *зімкнутими один з одним*. Доки від цього медіуму не відокремляться такі спеціальні коди, як гроші або адміністративна влада, – завдяки яким від суспільного компонента життєсвіту відокремляться, своєю чергою, функціонально специфіковані системи дії – мультифункціональна мова спілкування завжди ставитиме бар'єри для диференціації життєсвіту. Не оперують вибірково і системи дії, які спеціалізуються переважно на культурному відтворенні (школа), соціальній інтеграції (право) або на соціалізації (сім'я). Завдяки загальному коду мови спілкування вони виконують поряд з цим і деякі інші супутні функції та підтримують, таким чином, відношення до тотальності життєсвіту. Життєсвіт, як символічно структурований взаємозв'язок смислів, що функціонують і втілюються в різних формах, складається з трьох рівнозначних, *зімкнутих один з одним* компонентів.

Викладене тут поняття життєсвіту дає не лише відповідь на класичне питання «Як можливий соціальний порядок?». Концепт змикання компонентів

життєсвіту дає відповідь і на інше питання класичної теорії суспільства, а саме на питання про відношення індивіда і суспільства. Життєсвіт не становить *навколишнього середовища*, щодо контингентних впливів якого мав би стверджуватися індивід. Індивід і суспільство не становлять систем, які заставляли б себе в навколишньому середовищі і відносилися б одна до одної з позиції зовнішнього спостерігача. Але так само мало життєсвіт становить щось подібне до *резервуару*, у який індивіди були б поміщені як частини цілого. Фігура мислення філософії суб'єкта виявилася неспроможною, так само як і фігура мислення системної теорії.

З погляду філософії суб'єкта суспільство концептуалізується як ціле, що складається з частин, об'єднаних чи то в державі політичних громадян, чи то в асоціації вільних виробників. Концепт життєсвіту пориває із цією фігурою мислення. Усуспільнені через комунікацію суб'єкти не були б власне суб'єктами без мережі інституційних порядків і традицій суспільства та культури. Звісно, комунікативно діючі суб'єкти завжди *сприймають* свій життєсвіт як інтерсуб'єктивно розділене у своїй основі ціле. Однак ця тотальність, яка мала б розпадатися *для них* у момент тематизації та опредмечення, так само утворюється з мотивів і навичок усуспільнених індивідів, як і з культурних самоочевидностей та групової солідарності. Життєсвіт структурується такою ж мірою культурними традиціями й інституційними порядками, як і ідентичностями, які утворюються внаслідок процесів соціалізації. Тому життєсвіт не є організацією, до якої окремі індивіди належать як її члени, не є союзом, у який об'єднуються індивіди, не є колективом, який складається з окремих членів. Комунікативна повсякденна практика, у якій зосереджується життєсвіт, живиться, швидше, *погодженістю* культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації, яка укорінена в цій практиці.

Організми лише тоді й тільки тоді можуть описуватися як особи, коли вони соціалізовані, тобто структуровані суспільними й культурними смисловими взаємозв'язками. Особи є символічними структурами, тоді як символічно структурований природний субстрат хоча й сприймається як власне тіло, проте залишається, як природа індивідів, так само зовнішнім, як і матеріальна природна основа життєсвіту загалом. Тоді як внутрішня й зовнішня природа утворює для усуспільнених індивідів та їхнього життєсвіту зовнішні межі і розмежування з навколишнім середовищем, особи з їхніми культурою та суспільством залишаються обмеженими внутрішніми, а саме граматичними зв'язками.

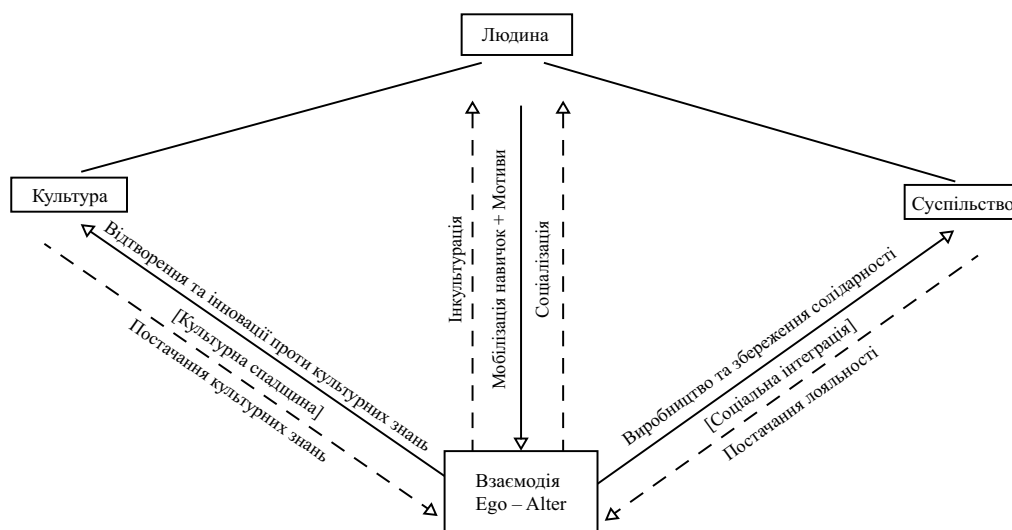
Змісти, що передаються через культуру, завжди є потенційним знанням індивідів. Без герменевтичного присвоєння та підвищення індивідами рівня культурного знання не утворюється і не зберігається жодна традиція. У цьому відношенні індивіди своїми інтерпретаціями роблять свій внесок у культуру. Однак культура, зі свого боку, є також ресурсом знання індивідів. Останні не є

«носіями» традицій у тому сенсі, у якому органічний субстрат може описуватися як носій структур особистості. Кожна культурна традиція є також освітнім процесом для здатних розмовляти і діяти суб'єктів, які водночас формуються в ньому і підтримують життя культури.

Відповідно нормативні порядки, незалежно від того, чи зміцнюються вони до інституцій, чи залишаються невизначеними як мінливі контексти, завжди є порядками міжособових відносин. Лише через координаційні зусилля комунікативно діючих суб'єктів утворюються мережі інтеракцій більш-менш інтегрованих соціально, більш-менш солідаризованих груп. Проте було б хибним описувати індивідів як «носіїв» цих мереж інтеракції. Навпаки, суспільство та індивід конститууються взаємно. Будь-яка соціальна інтеграція взаємозв'язків є водночас процесом соціалізації для здатних до мови і дії суб'єктів, які водночас формуються в ньому й обновляють та стабілізують суспільство як сукупність легітимно врегульованих міжособових відносин (див. діаграму).

Діаграма

Змикання структур особистості з культурою та суспільством

————— Результат

- - - - - Джерела

Процеси соціалізації та освіти є процесами навчання, що залежать від індивідів. Від них ми маємо відрізнити надсуб'єктивні результати навчання, які постають як культурні й суспільні інновації і кристалізуються у продуктивних силах або у структурах моральної свідомості.

Ці внутрішньоосвітні процеси навчання пов'язані з проблемами матеріального відтворення, які ми не розглядатимемо тут. Процеси структурної дифе-

ренціації самого життєсвіту належать до іншого рівня, ніж внутрішньосвітові процеси навчання. Ця динаміка, якщо розглянути її зсередини, пояснюється взаємовпливом інноваційного мовного відкриття світу і внутрішньосвітових процесів навчання. Принаймні логіка цієї взаємодії має бути остаточно висвітлена через звернення до мовної прагматики.

Із теорії значення ми вже знаємо про внутрішній взаємозв'язок значення і значущості: ми розуміємо значення мовного акту, якщо знаємо, за яких умов він може сприйматися як значущий. Отже, семантичні правила стверджують умови загальнозначущості речень або мовленнєвих актів, припустимих у мовній системі. Через такі смислові взаємозв'язки мова відкриває для індивідів горизонт можливих дій і досвідів. На думку Гайдеггера, мова, що відкриває світ, дає можливість зустріти у світі щось як щось. Однак інше питання полягає в тому, чи *придатні* притаманні мові можливості світонарису і для внутрішньосвітового спілкування. Те, чи виконуються семантично встановлені умови загальнозначущості такою мірою, щоб припустимі речення і висловлювання знаходили собі місце у дійових мовних іграх, залежить не лише від сили мови, що відкриває світ, але й від успішності внутрішньосвітової практики, яка, звісно, уможлиблюється через мовну систему. У мовній картині світу не можна гіпостазувати творчі інновації, як це роблять Гайдеггер або Фуко, до «не помисленої наперед» (*unvordenklich*) і підсвідомої (*hintersinnig*) історії онтології або форм знання. Зі зміною горизонту мовного значення змінюються лише *умови* додавання загальнозначущості висловлюванням. Доводити свою *придатність* – в оточенні того, що справді трапляється всередині зрушеного горизонту, – має змінене передрозуміння. Проте вписаний у комунікативну дію спектр домагань значущості спрямований на поєднання внутрішньосвітової практики з процесами навчання. Структури картин світу, які уможлиблюють внутрішньосвітову практику завдяки попередньому розумінню смислу, оновлюються не лише під впливом поетичного творення смислу. Вони реагують також на уможливлені завдяки їм процеси навчання, результати яких відбиваються на зміні структур картин світу.

На іншому боці контингентні обмеження навколишнього середовища, які впливають ззовні і виказують себе в обробці проблемного тиску критичних досвідів, так само не можуть гіпостазуватися до всеохопного імперативу самоствердження систем у надскладних навколишніх світах. Таким чином системний функціоналізм усамостійнює аспект, що самий по собі є, звісно, прийнятним. У системному аспекті суспільства постають у світлі того, що Маркс метафорично називав обміном речовин суспільства із зовнішньою природою. Конститутивною для утворення системи є диференціація між внутрішньою і зовнішньою позиціями, причому системі приписується здатність до збереження різниці між системою і навколишнім середовищем. Але це приписування не можна здійсни-

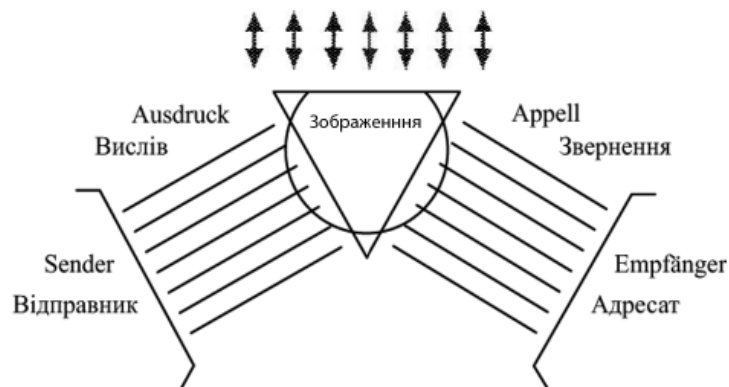
ти з позиції спостерігача, який накидає системну модель і на життєсвіт. Якщо життєсвіт, який у своїх загальних структурах спочатку стає доступним і реконструктивно схопленим герменевтично, з позиції учасників комунікації, а надалі має бути об'єктивованим в аспекті системи, що зберігає свої межі, то не можна при цьому втрачати внесок соціальних наук в аналіз життєсвіту. Щоб уникнути плутанини парадигм, я спробував в іншому місці (Теорія комунікативної дії. Т. 2) співвіднести теорію дії з основними поняттями системної теорії, спираючись на понятійну пару соціальної та системної інтеграції. Тоді стає можливим пояснити також те, чому саме системні елементи утворюються як результат історичних процесів. Лише завдяки медіально керованим підсистемам динаміка відмежування від комплексних навколишніх середовищ, що характеризує системний характер суспільства загалом, переміщається *всередину* самого суспільства.

5. ДО КРИТИКИ ТЕОРІЇ ЗНАЧЕННЯ

I. Три настанови теорії значення

Теорія значення має відповісти на запитання: «Що означає розуміти смисл – правильно утвореного – символічного вислову?» Карл Бюлер у 1934 р. запропонував схему мовних функцій, яка розподіляє мовний вислів у відношенні до мовця, світу та слухача [1, 28].

Предмети і стани речей

Ця схема знакового вживання корисна, якщо відділяється від контексту виникнення певної мовної психології, розширює семіотичну настанову і дає плідну інтерпретацію трьом зазначеним функціям. Тоді з діаграми випливає та загальна теза, що мова є медіумом – Бюлер казав про органон-модель мови, – який водночас виконує три різні, але внутрішньо пов'язані функції.

Комунікативно використовувані вислови слугують тому, щоб надавати вислів інтенціям (або переживанням) мовця, представляти стан речей (або чогось, із чим мовець зустрічається у світі) і встановлювати відносини з адресатом. У цьому відображаються три аспекти порозуміння / стосовно чогось / з іншим. У мовних висловах пов'язуються три пересічні промені значення. Якщо висловлене має розумітися, то те, що мовець бажає сказати у вислові, пов'язується як із тим, що висловлюється словесно, так і з дією. Існує троїсте відношення між значенням мовного вислову і (а) тим, що *мається в ньому на увазі*, (б) тим, що в ньому *висловлено*, і (с) способом його *уживання* в мовній дії. У нормальному випадку мовне значення не вичерпується в жодному із цих трьох відношень [2].

Іntenціоналістська семантика (від Грайца до Беннета і Шіффера) [3] вважає ґрунтовним лише те, що мовець має на увазі у використовуваному вислові в певній ситуації. *Формальна семантика* (від Фреге через раннього Вітгенштайна до Дамміта) [4] виходить з умов, за яких речення є істинним. І (представлена пізнім Вітгенштайном) *теорія вживання значення* [5] звертається до налагоджених взаємозв'язків інтеракцій, у яких мовні вислови виконують практичні функції. Після того як мовний біхевіоризм (від Блумфілда через Моріса до Скіннера) [6] зазнав у цьому невдачі, потребували пояснення три ґрунтовні феномени, а саме: ідентичність мовних значень, незалежність від ситуації значення, використовуваного у прив'язаних до ситуацій висловах. Змісти, що передаються через культуру, завжди є потенційним знанням індивідів. Без герменевтичного присвоєння та підвищення індивідами рівня культурного знання не утворюється і не зберігається жодна традиція. У цьому відношенні індивіди своїми інтерпретаціями роблять свій внесок у культуру. Однак культура, зі свого боку, є також ресурсом знання індивідів. Останні не є «носіями» традицій у тому сенсі, у якому органічний субстрат може описуватися як носій структур особистості. Кожна культурна традиція є також освітнім процесом для здатних розмовляти і діяти суб'єктів, які водночас формуються в ньому і підтримують життя культури. [7, 21], і набуття компетенції генерувати як завгодно багато мовних висловів [8].

На цих трьох теоріях, кожна з яких спирається на ґрунтовну інтуїцію, зосереджується подальше обговорення. У своїй функціональній схемі Бюлер зіштовхував ці інтуїції.

(1) *Іntenціоналізм* поділяє погляд Бюлера на інструментальний характер мови. Мовець використовує зроблені ним знаки і зв'язки між знаками як спосіб повідомити співрозмовнику, що він думає або має намір зробити. При цьому передумови новочасної філософії свідомості передбачаються як ще неproblemатичні. *Уявлюваний суб'єкт* протистоїть світу речей та подій і водночас стверджує власний суверенітет у світі як цілеспрямовано діючий суб'єкт. 3

такої позиції він стикається з іншим суб'єктом, що стверджує себе зі свого боку. Як дієздатні суб'єкти, обидва впливають один на одного тим саме чином, яким вони каузально вторгаються у внутрішньосвітовий хід подій. Те, що їхні інтеракції опосередковуються мовою, стає чимось вторинним порівняно з уявленням і ціледіяльністю окремих суб'єктів. Щоб мати змогу виходити за межі власної суб'єктивності і набувати зовнішньої форми, уявлення конвенціонально пов'язуються із субстратом мовних знаків. Знаки як інструмент впливу на чужу суб'єктивність пов'язуються, своєю чергою, з телеологічною дією.

Завдяки тому що мову прирівняли таким чином до фізичних засобів ціледіючих інтенцій, пояснення значення мовних висловів може стати спеціальним завданням загальної теорії дії. Мовець (*S*) бажає викликати у слухача (*H*) ефект *r*; коли він висловлюється в певному контексті *x*, причому *x* не має конвенціонально врегульованого змісту значення, а отримує своє значення в певній ситуації, відомій *H* через *S*. Згідно з пропозицією Г.Р. Грайца [9] очікуваний мовцем ефект полягає в тому, що слухач через висловлювання *x* спонукається до розпізнавання інтенції мовця і визнання її (принаймні частково) підставою для того, щоб або з'ясувати, що саме має на увазі *S*, або, знаючи, що *S* має на увазі, зробити щось конкретне. Здійснений через *x* ефект *r*, який спричиняє *S* у *H*, – це певна думка або намір виконати певну дію. Дві функції знака, які розділив Бюлер, а саме вислів і звернення, зливаються тут послідовно в одному і тому ж результаті: залишити слухача закритим відносно інтенції мовця і завдяки цьому уможливити з'ясування певної думки або наміру.

Сенс цієї пояснювальної стратегії полягає в такому: те, що мається на увазі, в жодному разі не детермінується тим, що висловлюється. Зміст значення висловлювання *x*, яке робить *S*, має пояснюватися тільки через інтенцію, з якою *S* уживає вислів *x* у даному контексті. Ця стратегія керується тією інтуїцією, що мовне уживання є тільки спеціальною формою прояву загального суверенітету цілеспрямовано діючих суб'єктів, – суверенітету, який відносно медіуму мови проявляється, наприклад, у тому, що ми можемо приєднувати до предметів будь-які імена і довільно надавати значення знакам. Щодо цього Гуссерль міг казати – причому за тих же передумов філософії свідомості – про акти надання значення. Якщо мова запозичує свої значення лише з інтенцій цілеспрямовано діючих користувачів мови, вона втрачає автономію своєї внутрішньої структури.

(2) *Формальна семантика* дотримується іншої інтуїції. Вона звертає увагу на граматичну форму мовних висловів і приписує мові статус, незалежний від інтенцій та уявлень мовців. Практика мовного уживання та психологія мовного розуміння мають лише другорядне значення порівняно із системою правил самої мови. Спочатку мовні вислови і незчитувані в комунікативному процесі прагматичні відносини між мовцями та слухачами утворюють предмет теорії

значення. Правильне уживання і правильне розуміння вислову залежать не від інтенції мовця або мовно використовуваних сумісних конвенцій, а від формальних властивостей і законів утворення самого вислову. Таким чином теорія значення відокремлюється від теорії дії і надається аналізу мови у вузькому значенні. При цьому розкривається вимір, який не було враховано Бюлером у його семіотично укороченій моделі: вимір логіко-семантичної побудови мови. З погляду Бюлера, формальна семантика здобуває свою перевагу винятково завдяки тому, що обмежує свій аналіз функцією опису.

Це пояснює методичне абстрагування значення речення від значення висловлювання і вибір речення як найменшої одиниці семантичного аналізу. Саме завдяки функції опису відношення між мовою і світом, асерторичним реченням і станом речей стає центральним. Лише завдяки реченням мовець може казати щось конкретне, або, за Фреге, висловлювати «думку». Тільки відносно речення і висловленої в ньому думки слухач може займати позицію «так» або «ні». Якщо круп'є, після того як куля зупинилася, каже «червоне», це слово отримує певний смисл, тільки якщо гравці в рулетку додають його мовчки із контексту до речення: «Червоний колір виграв».

Настанова семантики речення радикально змінює старий і тривалий час панівний референтно-семантичний погляд, згідно з яким мова відноситься до реальності як ім'я до свого предмета. Зв'язок сигніфіката (значення) із сигніфікантом (знаком) мав пояснюватися в ній за допомогою зв'язку символу (значущого знака) з десигнатом (позначеним предметом). Це семіотичне ґрунтовне уявлення пасувало предметові теорії пізнання філософії свідомості [10, 143]. Фактично імена або позначення і взагалі терміни, які ми використовуємо, щоб ідентифікувати предмети, встановлюють своєрідний контакт між мовою і реальністю. Якщо ця частина береться як ціле, виникає перевернена картина. У простому предикативному реченні сингулярний термін має додаватися через загальний предикативний вислів, перш ніж ми зможемо звернутися до елементарного стану речей. Предикат має «стосуватися» предмета, якому протистоїть його суб'єктний вислів. Однак тоді відношення всього речення до вираженого в ньому стану речей не може уявлятися за моделлю «протистояння предмету». І якщо асерторичні речення є репрезентативними для мови загалом, відношення між мовою і світом має пояснюватися за допомогою іншої моделі, ніж модель відношення до предмета: до фактів, які *підтверджують* асерторичні речення.

Тоді вона є ключем для відповіді на основне питання теорії значення. Якщо значення асерторичного речення – це стан речей, який воно передає, і якщо це речення істинне саме тоді, коли висловлений стан речей існує або трапляється, то ми розуміємо речення, оскільки знаємо умови, за яких воно є істинним. Умови істинності асерторичного речення слугують експланансом

його значення: «Розуміти речення означає знати, що трапляється, якщо воно є істинним» [11].

Це засадниче твердження Фреге про внутрішній взаємозв'язок значення (*Bedeutung*) і значущості (*Geltung*) спирається на інтуїцію, яку, забігаючи наперед, можна пояснити з прагматичного, не сприйнятого самим Фреге, погляду. Партнери по комунікації домовляються про щось у світі, якщо вони використовують речення. Але як найменша комунікативна одиниця висловлювані мовцем речення не мали б жодного сенсу, якби слухачеві не можна було обговорювати їх значущість. Лише завдяки обговоренню речень, які можуть бути істинними, учасники комунікації можуть досягти взаєморозуміння щодо спірності існування певного стану речей.

(3) Інша інтуїція лежить в основі *теорії вживання значення*, що була розвинута Вітгенштайном через критику істиннісно-семантичного погляду (який він колись поділяв). Вітгенштайн виявляє дієвий характер мовних висловлювань [12, 335]. З його погляду, в умовах розмаїтості способів уживання функція мовного опису втрачає своє привілейоване становище. Медіум мови слугує не лише описові або встановленню фактів. Такою ж мірою мова придатна для команди і ворожіння, жартівливого оповідання, висловлення подяки, лайки, привітання та молитви [13, 289]. Згодом Остін аналізуватиме за допомогою цих перформативних дієслів подвійний результат мовленнєвих дій, завдяки яким мовець, коли щось каже, водночас щось робить [14].

Вітгенштайнова формула, згідно з якою значення слова – це вживання в мові, потребує, звісно, інтерпретації. Відомий приклад будівельника – із другого параграфу його «*Філософських досліджень*» – настійно пропонує саме інтенціоналістську інтерпретацію. За командою помічник вчиться приносити майстрові «стовпчика», «плити» і «бруси». Оскільки учасники інтуїтивно володіють зв'язком співпраці, через імпліцитні визначення вони можуть співвідносити предмети зі словами. При цьому відпрацьована робоча практика визначається як метою домобудівництва, так і стосунками авторитетності між майстром і підмайстром. Для мовця, що дає вказівки, вимовлені слова та керовані завдяки їм процедури співпраці функціонують як інструменти реалізації його інтенцій. Слова запозичують свої значення із цілей і діяльності суб'єктів мовців.

Такі формулювання, як «Розуміти мову означає володіти технікою», наближають до розуміння інтенціоналістської семантики. Проте є вирішальна різниця. Вітгенштайн розуміє саму практику мовної гри, яка визначає вживання мовленнєвих висловів, не як рівнодійну окремих телеологічних дій ізольованих суб'єктів, що встановлюють мету, а як «загальний спосіб людської дії». Він називає «мовною грою» цілісність одного з одним переплетених мовленнєвих висловів і немовної діяльності. Вона є попередньою узгодженістю

в інтерсуб'єктивно розділеній формі життя або перед-розумінням врегульованої через інституції і традиції спільної практики, яка конститує взаємозв'язок діяльності та мовленнєвих дій. Освоєння форми життя вимагає навчитися володіти мовою або навчитися, як потрібно розуміти вислови в мові. Воно *попередньо* впорядковує вживання слів і речень у мережі можливих цілепокладань і можливих дій.

На відміну від інтенціоналістської настанови, настанова теорії вживання підкреслює не інструментальний характер мови, а переплетення мови з інтерактивною практикою, у якій водночас відбивається і відтворюється форма життя. Разом з цим відходить на задній план відношення мовного вислову до світу, виступаючи в цьому разі тлом відношень між мовцями та слухачами. Вони інтенціоналістськи пояснюються не з позиції мовця, а як відображення попередньо запроваджених практик. З граматику мовних ігор відкривається вимір життєсвітового, інтерсуб'єктивно розділеного знання заднього плану, яке містить помножені мовні функції.

Приклад будівельника наведений, швидше, для того, щоб приховати справжній сенс теорії вживання: у компетентно керованій мовній грі мовленнєві дії становлять зовсім іншу інтерактивну практику, ніж та, що здійснюється лише завдяки скоординованій ними діяльності. Цій перевазі комунікативні акти завдячують тією властивістю, на яку звернув увагу Остін у своїх дослідженнях іллокутивного характеру мовленнєвих дій. Спостерігач може розуміти немовну дію лише тоді, коли він знає, який намір має виконуватися завдяки ній. Навпаки, мовленнєві дії ідентифікують себе самі [15, 47]. Оскільки мовець, коли він виконує іллокутивний акт, водночас *каже* про те, що він *робить*, слухач, що розуміє значення висловленого, може одразу ідентифікувати виконаний акт як певну дію. Таким чином, настанова теорії вживання вже спирається на інтуїцію, що була розпізнана у всій її значущості лише після Віттгенштайна. Здійснені у природній мові акти завжди самовіднесені. Вони одночасно кажуть, як потрібно вживати і розуміти висловлене. Ця рефлексивна структура повсякденної мови стає відчутною в граматичній формі окремої мовленнєвої дії. Іллокутивна складова визначає, у якому сенсі використовується пропозиціональний зміст і який тип дії треба розуміти у висловленому.

II. Межі семантики і теорія мовленнєвої дії

Кожна з трьох теорій-конкурентів значення спирається на один і той само аспект процесу взаєморозуміння: вони хотіли б пояснити значення мовного вислову або з позиції того, що замислено (як інтендоване *B*), або з позиції висловленого (як словесне *B*), або з позиції вживання (як значення висловленого). Коли я розглядаю ці теорії як відповідну стилізацію одного з аспектів, *одно-*

часно врахованих у функціональній схемі Бюлера, я вже припускаю їхню однобічність. Тепер я хочу ще раз розглянути ці теорії, щоб обговорити (1) межі їх спроможності і потім (2) випробувати потенціал четвертої настанови, а саме теорії мовленнєвих дій.

(1) Завдання інтенціоналістської програми – пояснити конвенціональне значення будь-якого граматичного вислову x (де x має нескінченне значення – meaning timeless) неконвенціональним значенням інтенції мовця, пов'язаної з висловом x у конкретному контексті (де S має випадкове значення – meaning occasional). Грайц вибирає такі передумови, щоб можна було пояснити комунікацію в поняттях цілераціонального впливу S на H . Модель збудовано так, що стратегічна дія може слугувати функціональним еквівалентом мовного взаєморозуміння. Але тоді в поле зору можуть потрапляти тільки ті феномени, що категоріально відрізняються від тих, які передбачається реконструювати. Тоді навіть у найскладніших випадках мовець реконструює тільки те значення висловлювання x , яке, за передумови, що спільної мови не існує, може спонукати слухача до того, щоб припустити (або наміритися зробити) щось певне, тобто щоб шляхом умовиводів зрозуміти щось побічно. Однак дати зрозуміти комусь щось побічно – це граничний випадок, який, своєю чергою, відсилає до нормального випадку безпосереднього взаєморозуміння, досягнутого завдяки висловлюванням на спільній мові, що ідентифікують самі себе.

Цей паразитарний статус виявляється у запроваджених Строссоном і розглянутих Ст. Р. Шіффером типах контрприкладів, у яких бажаний ефект може досягатися S лише доти, доки інтенція, якої має дотримуватися H щодо інтенції S , не збігається зі стратегічно прихованим наміром, що його справді переслідує S [16, 332]. Через цю асиметрію розпочинається нескінченний регрес, якому можна було б запобігти лише через звернення учасників комунікації до спільного знання, а саме до природного в останній інстанції, утвореного через каузальний зв'язок значення і означуваного (наприклад того, що дим означає вогонь). Проте це звернення має позитивний результат лише за умови, що обидва, мовець і слухач, розуміють природне значення такої ознаки вже з мовної аналогії, тобто як інтерсуб'єктивно відоме неприродне значення конвенціонально врегульованого знака. Шіффер робить свій невинуватий стрибок від (доступної з позиції спостерігача) природної очевидності ознаки, такої як дим, до (можливого лише з перформативної позиції) розуміння комунікативно використовуваного з метою повідомлення знака з відповідним пропозиціональним змістом, наприклад тим, що дим означає вогонь⁴. Водночас він хитрістю здобуває те, що й має бути пояснене, а

⁴ Цей аргумент розробляється у: Ch. B. Christensen. On the Mechanism of Communication. MS Ffm. 1987.

саме рефлексивність висловлювання, яке ідентифікує саме себе, та уможливлене через розуміння цього висловлювання інтерсуб'єктивне знання. Інтеракції цілеспрямовано діючих суб'єктів, які опосередковують стратегічне уживання знаків лише через спостереження та висновки, справді можуть призвести до взаємно рефлексованого приписування пропозиціональних установок і змістів, але не до чогось, подібного інтерсуб'єктивному знанню в точному значенні.

Семантика істинності приділяє належну увагу раціональності і внутрішній структурі мовного медіуму, яку інтенціоналістська настанова залишає поза увагою. Тільки граматична мова, яка утворює реальність власного типу і гідності, уможливлює зрозумілу артикуляцію думок та інтенцій – лише в реченнях відображається стан речей. Але водночас значення істинності асерторичного речення потрапляє у привілейоване становище. Багатоманітні функції, які виконує мова, розкриваються в аналізі лише через форму використовуваних речень, а зрештою через форму асерторичних речень, які виконують функції опису, позаяк значення неасерторичних речень також пояснюється зверненням до тих умов, завдяки яким виконуються асерторичні речення. Уже Фреге розклав асерторичні речення на два компоненти: асерторична сила, або модус твердження, має наближатися до пропозиціонального змісту «...що p », щоб отримати висловлення p , причому «...що p » означає стан речей, а p – факт, тобто те, що цей стан речей справді існує. Спонукальні і запитальні речення відрізняються від аналогічних за змістом оповідальних речень лише компонентами модусу.

Для того щоб пояснити з позиції семантики істинності і цю різницю модусу, Стеніус і Кенні використовують ідею Остіна, який припускає між реченнями і станами речей два зустрічні напрями (directions of fit) [17, 506].

Вони виходять з висловлювань та імперативів як із двох основоположних модусів, причому істиннісні висловлювання передають зміст наявного стану речей і вимагають імперативів для того, щоб віднести стан речей до існування. Умовам, які роблять висловлювання істинними, відповідають умови, за яких імперативи успішно здійснені. В обох випадках ідеться або про умови існування пізнаних, або про умови досягнення бажаних станів речей. Однак ця стратегія аналізу зазнає невдачі через асиметрію між умовами істинності та умовами успішності, яких мають дотримуватися висловлювання або імперативні речення. Адже через зустрічні напрями, у яких мовець своїми імперативами або твердженнями відсилає кожного разу з іншої позиції до (того ж самого) стану речей, імперативний вплив не можна чітко відрізнити від асерторичного. Слухач може розуміти речення як імператив лише тоді, коли він знає умови, за яких мовець може очікувати, що він своїм наміром міг би викликати повагу в слухача, що йому заперечує. Смісл імперативної вимоги здійснення пояснюється не із семантично аналізованого

знання умов успішності; він може пояснюватися лише прагматично, а саме посилаючись на прихований авторитет [18, 402].

Семантично здійснюваний аналіз натрапляє, звісно, на межі вже в самих асерторичних реченнях. У своїй класичній формі семантика істинності вважала, що зможе цілком відмовитися від обставин, за яких слухач *спроможний зрозуміти*, коли умови істинності речення *виконано*. У будь-якому разі знання умов істинності, принаймні у простих предикативних реченнях спостереження, не є проблематичним. Його істинність можна легко перевірити в наочних контекстах за допомогою доступних очевидностей сприйняття. Однак не існує простого тесту для передречень, нереальних умовних підрядних речень, тлумачень закону тощо. Асерторичні речення цього виду квантифікують або через нескінченний, або через недоступний спостереженню вимір. На повних підставах М. Дамміт указує на те, що прості верифікативні правила не даються для цих і подібних їм речень. Для цього недостатньо уточнити тезу Фреге про те, що асерторичне речення розуміють, якщо знають, яке його верифікативне правило. Спираючись на прагматичне розрізнення між *truth* і *assertibility*, між істинністю речення і підставою здійснення цим реченням твердження, Дамміт заміняє знання умов істинності (або знання верифікативних правил процедури підтвердження, що увідповіднена ситуації спостереження [19, 265]) непрямым знанням: слухач має знати вид підстав, посилаючись на які мовець міг би в разі потреби підтвердити свої домагання того, що певні умови істинності виконано. Коротше кажучи, асерторичне речення розуміють, якщо знають, який вид підстав мовець повинен наводити, аби переконати слухача в тому, що він має право висувати цим реченням домагання істинності [20, 67].

Так само як Дамміт імпліцитно посилається на процедуру аргументації, завдяки якій мовець як пропонент може переконувати слухача як опонента в тому, що він має підстави домагатися істинності, так і Віттгенштайн уже під час аналізу поняття дотримування правила стикається з передумовами подібного розподілу ролей [21, 24]. Дотримуватися правила означає дотримуватися *цього* правила щоразу – значення правила пов'язане з уживанням слова «однаково». *A* не може бути впевнений, чи дотримується він взагалі правила, якщо не існує ситуації, у якій він надає свою поведінку на розгляд критикові *B*, який може встановлювати відхилення від правила. Ідентичність значення і значущість правила концептуально взаємозалежні. Ідентичність правила в розмаїтості його реалізацій ґрунтується не на *спостережуваній* інваріантності, а на загально значущості критерію, згідно з яким можна обговорювати відповідність поведінки правилу. Керована правилом поведінка фалібільна і тому вимагає двох одночасних, взаємозамінних ролей – для *A*, який дотримується правила і при цьому намагається уникати помилки, і для *B*, який може критично обговорювати правильність керованої правилом пове-

дінки А. Сенс цього міркування полягає в тому, що мовний вислів може мати ідентичне значення лише для суб'єкта, який здатний дотримуватися разом з іншим суб'єктом принаймні одного *обов'язкового для обох* правила. Так само як не можна дотримуватися правила приватно, монадично усамітнений суб'єкт не може використовувати вислів, ідентичний значенню.

Беручи до уваги цю обставину, Вітгенштайн запроваджує внутрішній зв'язок між значенням (*Bedeutung*) і значущістю (*Geltung*) як незалежний від відношення мови до світу, тому він не пов'язує правила надання словам значення з значущістю речень істинності. Натомість він порівнює чинність значеннєвих конвенцій із соціальною значущістю вживань та інституцій і прирівнює граматичні правила мовленнєвих ігор до соціальних норм дії. Звичайно він відкидає цим будь-яке посилення на значущості, яка трансцендує межі мовної гри. Значущими або не значущими вислови є лише відповідно до їхньої належності мовній грі. Таким чином, посилення на істинність мовлення, у якому стверджуються факти, зникає майже непомітно. Функція опису є однією з багатьох мовних функцій, яка, ніби природно-історично, розвинулася в розмаїтості переплетених і принципово рівноправних мовленнєвих ігор.

(2) Посилаючись на пізнього Вітгенштайна, Остін за допомогою окремого іллокутивного акту ретельніше дослідив, як пов'язана мова з інтерактивною практикою в формі життя. Однак при цьому, на відміну від Вітгенштайна, він намагався не ігнорувати розроблений семантикою істинності зв'язок між мовою і об'єктивним світом, між реченням і станом речей. Остін робить перші кроки до теорії мовленнєвої дії, яка пов'язує уявлення семантики істинності з уявленнями прагматики мовної гри. Це одразу приводить його до дуалістського погляду, який радикально протиставляє іллокутивний акт встановленню факту. Щоб передати стан речей, у так званих констатувальних висловлюваннях використовуються асерторичні речення. Остін каже тут про локутивні акти⁵: мовець використовує локутивний акт, щоб щось сказати (сказати щось – це сказати, як він до цього ставиться). Навпаки, іллокутивні акти не мають жодного пропозиціонального змісту, навіть значення. У таких актах мовець нічого не каже про те, що могло б бути істиною або хибною, але здійснює соціальну дію. «Привіт!» *не означає* нічого. Швидше, це привітання, яке може озвучити мовець цим висловом. Зрозуміло, такий акт не може відбутися, якщо він здійснюється, наприклад, з помилковими словами, у невідповідному контексті, з неправильним акцентом тощо. Не маючи певного значення, іллокутивний акт виражає певну силу – силу у вигляді зобов'язання виконати обіцянку. Тоді як локутивні акти уможливають повернене до об'єктивного світу когнітивне слововживання, завдяки іллокутивним актам мовці і слу-

⁵ Локутивний акт – це дія повідомлення певного змісту.

хачі можуть встановлювати між собою зв'язки. Іллокутивні акти слугують для інтерактивного слововживання. Спочатку Остін робить такі поєднання:

- локутивний акт – асерторичне речення – значення – істинне/хибне;
- іллокутивний акт – перформативне речення – вплив – успішний/невдалий.

Однак цей дуалізм неможливо було зберегти [22, 174]. Звісно, Остін бачив, що більшість іллокутивних актів не виступають самостійно, а містяться в реченнях пропозиціонального змісту. Загалом мовець здійснює іллокутивний акт тоді, коли він *щось* каже. Іллокутивна складова визначає лише модус речення, використовуваного як обіцянка, рекомендація, визнання тощо. Спосіб опису *Mr* виражає те, що ми здійснюємо два лише аналітично поділювані акти в одному. Однак тоді залишається незрозумілим, чому в теорії мовленнєвої дії мало зберігатися відоме із семантики істинності розрізнення між «впливом» і «значенням». Очевидно, перформативні речення мають таке само зрозуміле значення, як і асерторичні.

І як і всі інші мовленнєві акти, констатувальні мовленнєві дії виявляють ту ж саму іллокутивну/пропозиціональну подвійну структуру. Отже, твердження, описи або оповідання незалежно від їхньої істинної цінності можуть бути невдалими, як і інші іллокутивні акти: можна так перекрутити історію, що вона перестане бути оповіданням, або обговорювати делікатні справи настільки відверто, що присутні запротестують проти будь-якого подальшого обговорення.

Проте, якщо *всі* мовні дії можуть аналізуватися за формою *Mr*, локутивні акти втрачають спочатку стверджуване щодо них особливе становище. Вони зводяться, так би мовити, до пропозиціональної складової будь-яких мовленнєвих дій і передають свій ексклюзивний зв'язок з вимогами істинності особливому класу мовленнєвих дій, а саме констатувальному. Однак тоді постає цікаве запитання: лише констатувальні мовленнєві акти можуть бути або дійсними або недійсними (істинними чи хибними) чи ж і інші мовленнєві дії виявляють еквівалент виміру істинності? Якби це було не так, ми мали б висунути таке поняття мови, яке не надає суттєвого значення тій обставині, що висловлене в мові *завжди* трансцендує межі мови і вказує на щось у світі. Остін і Серль також дають на це запитання стверджувальні, однак цілком різні відповіді.

Остін корегує свою відповідь на підставі того, що обидва виміри оцінки мовленнєвих дій, які він спочатку попарно підпорядкував локутивним та іллокутивним актам (істинність vs успішність), він розуміє як щось більше, ніж аналітично поділювані аспекти. *Кожний* мовленнєвий акт може оцінюватися згідно з тим, «чи є він не лише “правильним”, але й “істинним”» (to be right vs. to be in order) [23, 145]. Вимір «правильності», до якого узагальнюється тепер значення істинності констатувальних мовленнєвих дій, Остін уже не заміщає певною кількістю цілком дефінітивних домагань значущості. Швидше,

«розосередження ідеї істини» має розкрити весь спектр аспектів значущості, який простягається від пропозиціональної істини про благо і домірність до нормативної правильності. Серед розмаїття оцінних поглядів аналітик мови має кожного разу знаходити відповідний критерій оцінки і вміти представити його описово. Навпаки, Серль хотів би уникнути труднощів, які за розмаїтості «цінностей» мають впливати з такої юридичної оцінки значущості істини і значущості повинності. У вимірі загальнозначущості мовленнєвих актів він припускає лише одне чітко виділене універсальне домагання значущості, яким вирізняється вже семантика істинності. У цьому відношенні Серль робить крок назад, від Остіна і пізнього Вітгенштайна до Фреге.

Серлю ми зобов'язані дотепер найбільш точно представленим формулюванням теорії мовленнєвих актів [24]. Він уточнює Остінові умови успішності (*felicity conditions*) до «умов упровадження». Вони стосуються стандартизованих контекстів, у яких цілком осмисленим чином і з гарантією успішності можуть здійснюватися певні види мовленнєвих актів. Потім він додає до них умови зрозумілості і умови відвертості. Вони стосуються, з одного боку, доступності спільного мовного медіуму, а також придатності мовленнєвої ситуації, а з іншого – відповідних інтенцій мовця. Далі він перелічує умови семантичної форми, яких мають дотримуватися речення пропозиціонального змісту, і постає нарешті перед завданням специфікувати «сутнісні умови», за яких можна розмежовувати іллокутивні сили або модуси мовного вживання. П'ять основних модусів мовленнєвих актів, які вирізняє Серль: констатувальний (*konstative*), вказівний (*direktive*), уповноважений (*kommissive*), експресивний (*expressive*) та декларативний (*deklrative*) доступні за допомогою прагматичних критеріїв (таких, наприклад, як спрямованість інтересу мовця і слухача або рівень активності в добутку іллокутивного сенсу, інституційна прив'язка мовленнєвого акту тощо) для більш точної поверхневої диференціації.

Але диференціація самих основних модусів, а саме в пристосованому лише до пропозиціональної істини вимірі значущості (який допускає варіацію лише згідно із «зустрічними спрямуваннями» між мовою і світом), є проблемою, над якою Серль трудиться даремно. Відношення мови до об'єктивного світу в обох їхніх спрямуваннях (від «слова до світу» і від «світу до слова») надає надто хистку основу для розрізнення запропонованих п'яти типів мовленнєвих актів. Те, що повнота іллокутивних сил залишається невичерпаною за істиннісно-семантичного погляду, слугувало вже Вітгенштайну достатньою підставою для того, щоб відмовитися від усіх спроб класифікації на користь опису неупорядкованої множини граматик мовленнєвої гри. Лише констатувальні мовленнєві дії можна – частково – охарактеризувати через спрямування, у яких речення можуть узгоджуватися з фактами [25, 43]. Асерторичний вплив означає, що *S* висуває перед *H* домагання істинності щодо «р» і водночас отримує гарантію

того, що умови істинності «р» виконано, або, точніше, що оповідальне речення пасує фактам.

Імперативний вплив уповноважених вимог уже не можна пояснити лише зверненням до виконання умов успішності, тобто тим, що *H* сприяє тому, що *p* стає істинним. *H* розуміє імперативне речення саме як команду, вказівку, прохання тощо, якщо до знання умов успішності (у реченні зазначеного пропозиціонального змісту) додається знання тих (наявних в іллокутивній складовій) умов, за яких *S* може обґрунтувати, чому він дотримується вимоги легітимувати або виконати зміст *p*. При цьому вступає у гру домагання значущості нормативного характеру, яке не можна редукувати до домагання істини. Те ж саме має значення і для іллокутивного впливу уповноважених мовленневих дій, з якими мовець пов'язує свої власні наміри, що мають значення нормативного обов'язку. Умови обов'язковості, що стосуються обов'язкового пояснення наміру, мають інший характер, ніж умови успішності, які мовець виконує, щойно перетворивши свій намір на дію, тобто здійснивши його.

Іллокутивний вплив експресивних мовленневих дій, якими *S* виражає привілейовано доступне йому переживання, не можна визначити ані через когнітивний, ані через інструментальний зв'язок суб'єкта зі світом наявного стану речей. Частками «ані – ані» Серль постійно демонструє у цих випадках непридатність семантично-істиннісного погляду. З експресивними мовленневими актами у гру вступає домагання правдивості, яке Серль ужив вже для умови відвертості, якої, на його думку, має вистачати для *всіх* зрозумілих мовленневих актів. Таке заперечення можна висунути й щодо визначення іллокутивного впливу декларативних мовленневих дій⁶.

Цих труднощів можна уникнути, якщо відповідати на залишену Остіном проблематику значення не так, як це робить Серль із його редукацією семантики істинності до теорії мовленневої дії, а інтерпретувати Бюлерові мовні функції через відповідні домагання значущості.

III. Мовленнєва дія, комунікативна дія і стратегічна інтеракція

Інтерпретація Бюлерової схеми функцій з позиції теорії значущості пропонується як вихід із труднощів теорії мовленневої дії, оскільки вона віддає належне всім трьом аспектам порозуміння / з іншим / про щось. Вона приймає в себе зміст істинності теорії вживання значення і водночас долає специфічну однобічність інтенціоналістської і формальної семантики (1). На цей формально-прагматичний аналіз мовленневої дії спирається поняття комунікативної дії.

⁶ Уже власний коментар Серля показує, що позначення декларативної мовленневої дії подвійною стрілкою (↓↑) виражає певне утруднення: Searle (1979). S. 19.

Комунікативна дія становить альтернативу стратегічній дії, хоча й залишається пов'язаною з телеологією індивідуального плану дії, яка збігається в ній (2).

(1) Після переходу від семантичної до прагматичної настанови питання значущості речення вже не ставиться як відірване від комунікативного процесу питання об'єктивного відношення між мовою і світом. Так само не може бути визначене лише з позиції мовця домагання значущості, яке пов'язується мовцем з умовою загальнозначущості його висловлювання. Домагання значущості закладені в інтерсуб'єктивному визнанні мовцями і слухачами. Вони можуть бути розв'язані лише через наведення певних підстав, отже, дискурсивно, і слухач реагує на них раціонально мотивованими судженнями. Найменша самостійна єдність експліцитно представленого мовного процесу взаєморозуміння складається з (а) елементарної мовленнєвої дії *Mr*, у якій *S* висуває у своєму висловлюванні (принаймні) одне піддаване критиці домагання значущості, а також із (b) позиції «так/ні», яка засвідчує, чи бере до уваги і чи розуміє *H* пропозицію, висунуту *S* у мовленнєвому акті. Взаєморозуміння спрямоване на утворення консенсусу. Спроба *S* порозумітися з *H* про щось у світі передбачає можливість досягнення між ними згоди. І вона закріплюється визнанням зрозумілого мовленнєвого акту. Тому розуміння мовленнєвої дії вказує вже на умови можливої згоди щодо сказаного.

Це прагматичне перетлумачення проблематики значущості вимагає, звісно, і ґрунтовної переоцінки того, що розумілося спочатку під «іллокутивною силою» мовленнєвої дії. Остін розумів іллокутивну силу як дослівно ірраціональний компонент мовленнєвої дії, тоді як раціональний компонент змісту асерторичного речення (точніше, його номіналізована форма [«що р»]) був монополізованим. Лише в цьому раціональному компоненті було сконцентровано значення і розуміння. Навпаки, послідовне проведення прагматичного повороту робить домагання значущості намісником раціональності, яка виступає як структурний взаємозв'язок умов загальнозначущості, стосовних до них домагань значущості і підстав для розв'язання домагання значущості. З цією структурою окремий мовленнєвий акт пов'язаний перш за все через його компонент модусу. Самий модус визначається відповідно до типу дієвого домагання (а також відповідно до способу посилення на домагання значущості), яке мовець у стандартних випадках висуває в помилково названому «іллокутивним» акті у висловлюванні перформативного речення. Місцезнаходження раціональності переміщується з пропозиціональної в іллокутивну складову. Водночас визначення умов загальнозначущості розчиняється в судженні. Так відкривається простір для запровадження домагань значущості, які увідповіднені *не* умовам істинності, а відношенню мови до об'єктивного світу.

Уже функціональна схема Бюлера ставила мовний вислів у відношення до інтенції мовця, об'єктивного світу та адресата. І три представлені теорії

значення бралися пояснити зрозумілість мовленнєвого вислову з одного з цих відношень, а саме або з функції вираження інтенцій, або з опису наявного стану речей, або з актуалізації і встановлення інтерактивних відносин. Ми шукаємо теорію мовленнєвої дії, яка враховує дійсне ядро всіх трьох теорій значення. Своєю чергою, у класифікації мовленнєвих дій Серля було показано, що семантично-істиннісне формулювання внутрішнього зв'язку між значенням і дійсністю є *надто обмеженим*.

Навіть якщо висловлювання виконує свою функцію опису, воно, безумовно, обмежується умовами істинності. Проте в умовах, *аналогічних істиннісним*, обмежується також виконання експресивної та інтерактивної функцій. Тому я хочу запровадити суб'єктивну правдивість і нормативну правильність як поняття для визначення загальнозначущості мовленнєвих актів, що аналогічна поняттю істини. Відношення мовленнєвої дії до інтенцій мовця і адресатів також можуть бути помислені згідно з моделлю відношення до об'єктивного світу. Тобто одночасно існує відношення (мовця) до суб'єктивного світу як сукупності привілейованого доступного переживання і відношення до соціального світу (мовців, слухачів та інших громадян) як сукупності легітимно діючих міжособових відносин. Ці утворені *за аналогією* концепти світу не можна, звісно (слідом за Поппером), хибно розуміти як часткову релігію (Teilreligion) об'єктивного світу [26, 115]. Переживання, які *S* виражає в експресивних мовленнєвих діях (прототипічно у визнаннях і викриттях), так само мало можуть розумітися як особливий клас *сутностей* (або внутрішніх епізодів), як і норми, які легітимують через регулятивні мовленнєві дії (прототипічно, через команди й обіцянки), встановлені між *S* і *H* міжособові відношення. З позиції учасників використовувані в експресивних мовленнєвих діях речення переживання першої особи можуть висловлювати *правдиве* або *неправдиве* – залежно від того, чи каже мовець те, що він думає. Але вони не можуть бути істинними або хибними – хіба що речення переживання асимілюються асерторичними реченнями. Так само використовувані в регулятивних мовленнєвих діях спонукальні речення (команди) або речення наміру (обіцянки) можуть бути з погляду другої особи *правильними* або *неправильними* – залежно від того, чи виконують вони визнані нормативні очікування, чи порушують їх, а також залежно від того, чи мають вони обов'язковий характер, чи роблять зобов'язання лише для годиться. Але вони також не можуть бути істинними або хибними. Своїми мовленнєвими діями партнери по комунікації звертаються до чогось у суб'єктивному або в соціальному світі дещо *по-іншому*, ніж до чогось в об'єктивному світі. Те, що ці поняття світу можуть уживатися лише в аналогічному сенсі, виказує себе в цих розходженнях у *способі об'єктивації*: предмети ідентифікуються інакше, ніж переживання, які я відкриваю в експресивній

настанові як мої або приховую, а також інакше, ніж визнані нами норми, яких ми дотримуємося або які ми порушуємо на підставі однакової позиції.

Інтерпретація Бюлерової функціональної схеми з позиції теорії значущості веде до з'ясування того, що мовною дією *Mr S одночасно* належить до чогось в об'єктивному, до чогось у суб'єктивному і до чогось у спільному соціальному світі. Кожна мовленнєва дія може критикуватися загалом як недійсна у трьох аспектах: як неістинна, беручи до уваги зроблене висловлення (а точніше, передумови існування змісту висловлення), як неправдива, беручи до уваги висловлену інтенцію мовця, і як неправильна, беручи до уваги наявний нормативний контекст (або легітимність самих передбачуваних норм). Зрозуміло, що в експліцитно представлених мовленнєвих діях завжди лише одне із трьох домагань значущості може бути тематично виділеним. Згідно з цим тематизованим (і відповідно до поверхневої диференціації модифікованим у конкретних мовах і визначеним контекстом) домаганням значущості визначаються, нарешті, іллокутивні сили, які мають пояснюватися згідно із трьома засадничими модусами: вони належать до констатувальних, експресивних або регулятивних мовленнєвих дій.

Якщо тепер кожну мовленнєву дію пов'язати тематично з відповідним домаганням значущості, *можна узагальнити* пропозицію Дамміта щодо пояснення значення асерторичного речення, використовуваного в констатувальних мовленнєвих діях. Ми розуміємо мовленнєвий акт, якщо знаємо, що робить його прийнятним. При цьому йдеться, звісно, про об'єктивні умови загальнозначущості, які слухач може вилучати із семантичного змісту використовуваних висловів не безпосередньо, а лише за допомогою висунутого мовцем під час здійснення свого іллокутивного акту епістемічного домагання загальнозначущості висловлювання. Своїм домаганням значущості мовець посилається на потенціал підстав, які могли б бути для цього наведені. Підстави інтерпретують умови загальнозначущості і остільки належать до умов, які роблять висловлювання прийнятним. Завдяки цьому умови прийнятності вказують на голістський стан природної мови. У мові кожна окрема мовленнєва дія поєднана логічно-семантичними нитками з багатьма іншими потенційними мовленнєвими діями, які можуть брати на себе прагматичну роль підстави. Природно, що латентно сформовані підстави, які відповідають структурі та змісту мовленнєвої дії і придатні для дискурсивного розв'язання висунутого в ній домагання значущості, за видом і обсягом є більш або менш комплексними. Якщо мовець у простому предикативному реченні спостереження висуває в індикативі теперішнього часу твердження, є підстави – які, як правило, легко з'ясувати, – що інтерпретують умови істинності речення. Навпаки, якщо суд виносить вирішення

стосовно складної справи або якщо фізик пояснює природне явище за допомогою емпіричної теорії, обговорення загальнозначущості і водночас *розуміння* вирішення або пояснення природного явища вимагатиме знання вимогливого типу підстав. Інакше ми не зрозуміємо, про що йдеться, навіть якщо розумітимемо окремі слова, позаяк вони вже часто траплялися в *інших* реченнях.

Ми розуміємо мовленнєву дію, якщо знаємо вид підстав, які міг би надати мовець, щоб переконати слухача в тому, що він за цих обставин має право домагатися загальнозначущості свого висловлювання. Тому знання мови переплетене зі знанням про те, як насправді ідуть справи у (мовно відкритому) світі. Імовірно, знання про світ висить лише на довшому ланцюгу підстав, ніж знання мови. Те, що ці обидва моменти не можна різко відділяти один від одного, стає переконливим, якщо з'ясувати (закладену вже Бюлером) основну думку формально-прагматичного пояснення значення. Зрозуміти вислів означає знати, як можна вживати його, аби порозумітися з кимсь про щось. Тому вже в умовах розуміння мовленнєвих висловів потрібно «зчитувати» те, що мовленнєвий акт, який може здійснюватися з їхньою допомогою, заснований на взаєморозумінні, отже, на раціонально мотивованій згоді щодо висловленого. Було б зовсім незрозуміло, що означає зрозуміти значення висловлювання, якби ми не розуміли, що воно може і має слугувати згоді. І це розуміння полягає в понятті згоди як такої, що є обов'язковою для учасників комунікації. Отже, мова існує як внутрішній вимір значущості. Орієнтація на домагання значущості належить до прагматичних умов можливого взаєморозуміння і самого мовного розуміння.

(2) Звісно, завдяки концепту взаєморозуміння, орієнтованого на домагання значущості, формальна прагматика приєднується до теорії дії зовсім іншим чином, ніж інтенціоналістська семантика з її спробою пояснити процес взаєморозуміння в поняттях теорії дії. Телеологічну дію можна описати як реалізацію плану дії, який спирається на інтерпретацію ситуації діячем. Коли діяч здійснює план дії, він опановує ситуацію, причому ситуація дії утворює фрагмент пояснюваного діячем навколишнього світу. Цей фрагмент конституюється у світлі можливостей дії, які діяч, з огляду на успіх його плану, вважає релевантними. Для інтеракції між кількома діячами виникає проблема координації дії: як можуть плани і дії *Alter* бути «приєднаними» до планів і дій *Ego*. Залежно від механізму цього приєднання можна розрізнити типи інтеракції. Я кажу про «комунікативну» або про «стратегічну» дію залежно від того, координуються дії різних діячів через «взаєморозуміння» або через «вплив» [27, 571]. З позиції учасників комунікації ці обидва механізми і відповідні типи дії виключаються. Процеси взаєморозуміння не можуть здійснюватися в подвійному намірі – досягати згоди про щось з учасником інтеракції і одночасно діяти на нього каузально. З позиції учасника згода не може досягатися завдяки впливу ззовні,

не може покладатися однією стороною на іншу. Це було б інструментально безпосереднім втручанням у ситуацію дії або стратегічним – непрямим, знову таки, розрахованим лише на власний успіх – впливом на пропозиціональну настанову співрозмовника. Те, що здійснюється через очевидний зовнішній вплив (грошову винагороду або погрозу, сугестію або дезорієнтацію), не може вважатися інтерсуб'єктивним добутком, яким є згода. Таке втручання втрачає свій вплив на координацію дії.

Комунікативна або стратегічна дія потрібні тільки тоді, коли діяч може здійснювати свої плани дії лише інтерактивно, тобто за допомогою дії (або за відмови від дії) іншого діяча. Отже, комунікативна дія має задовольняти вимоги співпраці і взаєморозуміння:

(а) діячів, що намагаються спільно узгоджувати свої плани (в горизонті розподіленого життєсвіту) на основі спільної (або достатньою мірою узгоджуваної) інтерпретації ситуації;

(б) діячів, що беруть участь у спільній справі і готові досягати в ролі мовців і слухачів опосередкованих цілей спільного визначення ситуації та координації дії через процеси взаєморозуміння, отже, шляхом беззастережного і відвертого переслідування ілюкутивних цілей.

Це означає зокрема, що:

- за допомогою мовленнєвих дій вони переслідують свої ілюкутивні цілі на підставі перформативної позиції, яка вимагає орієнтуватися на взаємно висунуті домагання значущості, що піддаються критиці;
- вони використовують при цьому сполучні ефекти пропозицій, що містяться в мовленнєвих актах, які досягаються завдяки тому, що мовець своїм домаганням значущості гарантує загальнозначущість висловленого;
- сполучний ефект зрозумілої й узгодженої мовленнєвої дії поширюється при цьому на релевантні інтерактивним наслідкам обов'язки, які впливають із семантичного змісту мовленнєвої дії чи то асиметрично для слухачів або мовців, чи то симетрично для обох сторін.

Отже, комунікативна дія відрізняється від стратегічної тим, що може пояснити успішну координацію дії не цілераціональністю орієнтацій дії, а раціонально мотивувальним впливом добутків взаєморозуміння, тобто раціональністю, яка маніфестована в умовах комунікативно орієнтованої згоди. Мовне взаєморозуміння функціонує як механізм, який координує дію таким чином, що учасники інтеракції об'єднуються навколо необхідної загальнозначущості їхніх мовленнєвих дій, тобто інтерсуб'єктивно визнають усталені домагання значущості. Отже, воно є структурним зв'язком між значенням висловлювання, умовами його загальнозначущості, домаганням значущості, висунутим у висловленому, з одного боку, і мобілізованими для дискурсивного

розв'язання цього домагання підставами, які надають вимогам мовленнєвого акту раціонально мотивувальний вплив, з іншого боку.

Як і кожна дія, комунікативна дія є також комунікативною ціледіяльністю. Але телеологія окремих планів дії і виконуваних операцій *переривається* тут через координуючий дію механізм взаєморозуміння. Уможливлене завдяки беззастережно виконаному іллокутивному акту комунікативне «з'єднання» підводить егоцентрично увідповіднені конкретним діячам орієнтації і напрямки дії під структурні обмеження інтерсуб'єктивно розділеної мови. Притаманний мовним структурам телос взаєморозуміння змушує комунікативно діючих осіб до зміни перспектив. Вона виражається в необхідності переходу від орієнтованої на успіх об'єктивістської настанови діючого, який хоче *спричинити* щось у світі, до перформативної настанови мовця, який хоче *домовитися* про щось з іншою особою⁷.

У своїй стандартній формі іллокутивні акти виконуються під час уживання перформативних речень. Для утворення предикативного вислову вони вимагають перформативних дієслів, для вислову суб'єкта – першої особи теперішнього часу, а для місця безпосереднього об'єкта – другої особи. У цій граматичній формі перформативного речення відображається позиція мовця, який становить зі слухачем інтерперсональне відношення, щоб домовитися з ним про щось, причому він рефлексивно орієнтується на можливість того, що слухач заперечуватиме загальнозначущість висловленого. За допомогою відношень до світу цю *перформативну настанову*, орієнтовану на взаєморозуміння діючих осіб, можна поняттєво відрізнити від об'єктивістської позиції діючих осіб, що орієнтуються на успіх. Відношення до світу припускають обидві позиції: за змінюваних тематизацій ми належимо нашими мовленнєвими діями *одночасно* до чогось в об'єктивному, суб'єктивному і соціальному світах. Ціледіяльно ми втрачаємося лише в об'єктивний світ.

Однак якщо позиції, орієнтовані на взаєморозуміння і успіх, не лише відрізняються одна від одної аналітично, але й увідповіднювати їх двом різним типам інтеракцій, вони мають виключати одна одну з позиції самого діяча. Проти

⁷ Ю. Куллер (Communicative Competence and Normative Force, in: New German Critique, 35, 1985. S. 133 ff) стверджує, що нормативно навантажене поняття «взаєморозуміння» я здобуваю хитрістю, а саме шляхом тенденційного добору прикладів: «Коли я читаю інструкції для моєї комп'ютерної програми обробки тексту, я передбачаю, що твердження є правильними описами технічних можливостей системи і що цю інструкцію було перевірено на помилки, але, здається, це не містить нічого змістовно цікавого, у чому я передбачаю відвертість будь-якого індивіда, що повідомляє» (Там само. С. 140). Проте офіційна форма письмової інструкції не стає перешкодою, якщо ми звертаємося до міжособової комунікації, щоб аналізувати іллокутивне значення та обов'язковість технічного керівництва, що з нього випливає. Умовами договору купівлі-продажу вже визначено нормативний контекст, який виправдовує згадуване Куллером нормативне очікування користувача щодо комп'ютерної фірми.

цього було заперечено, що (а) будь-які мовленнєві дії можуть застосовуватися також стратегічно і що (б) прості, не закладені в нормативний контекст імперативи виражають не домагання значущості, а лише домагання сили і тому, згідно з нашим описом, становлять парадоксальний факт іллокутивних актів, що виконуються з орієнтацією на успіх.

До (а). *Відкрито* досягнуті в межах спільного визначення ситуації перлокутивні ефекти – чи врегульовані вони конвенціонально, чи ні – такого типу, що вони *mutatis mutandis*⁸ також можуть бути спричинені лише цілераціональним впливом. Але такі немовно спричинені дії не підпадають під опис перлокутивних результатів, оскільки завжди іллокутивно опосередковані. У будь-якому разі це є випадком латентно стратегічної мовленнєвої дії, яка спрямована на конвенціонально не врегульовані перлокутивні ефекти. Вони здійснюються лише тоді, коли мовець у межах спільного визначення ситуації не декларує свою мету стосовно слухача. Так чинить, наприклад, оратор, який хотів би переконати свою аудиторію в чомусь такому, що, можливо, не має переконливих аргументів у даній ситуації. Ці приховані перлокутивні ефекти можуть досягатися лише паразитично, а саме за умови, що мовець симулює намір *беззастережно* переслідувати свої іллокутивні цілі і що слухачеві невідомо про фактичне порушення передумов орієнтованої на взаєморозуміння дії⁹. Латентно стратегічне слововживання паразитичне, оскільки функціонує лише тоді, коли принаймні одна сторона виходить із того, що мова вживається з орієнтацією на взаєморозуміння. Той, хто діє стратегічно, має *непомітно* порушувати умову відвертості комунікативної дії.

Очевидно стратегічне слововживання має також похідний статус. Цього разу всі учасники комунікативної дії свідомі того, що мовне взаєморозумін-

⁸ З відповідними змінами – лат.

⁹ J. Habermas. *Entgegnung*, in: A. Honneth, H. Joas (Hg.), *Kommunikatives Handeln*. Ffm. 1976. S. 363 ff. У дотепній статті (Habermas' Defense of Rationalism, *New German Critique* 25, 1985. S. 145 ff) Аллен Вуд критикує мою спробу обґрунтувати перевагу орієнтованого на взаєморозуміння слововживання за допомогою протиставлення іллокутивних та перлокутивних актів. Я згоден, що (у: Habermas (1981). T. I. S. 388 ff) я тісно пов'язав розрізнення цих актів у теорії значення з розрізненням дії, орієнтованої на взаєморозуміння, і дії, орієнтованої на успіх, у теорії дії. Для цього достатньо обґрунтувати запропонованим у теорії значення способом примат орієнтованого на взаєморозуміння слововживання і завдяки цьому відрізнити від стратегічної дії комунікативну дію, яка опосередкована беззастережно здійснюваним іллокутивним актом і тому підлягає перформативному обмеженню механізмом взаєморозуміння, що координує дію. Він перериває телеологію скріплених досягнутим консенсусом ланцюгів індивідуальних дій, тоді як інструменталізовані для стратегічної дії мовленнєві дії позбавляються своєї іллокутивної пов'язувальної сили. Перлокутивні ефекти, які в теорії значення суворо відмежовуються від іллокутивних ефектів, можуть по-різному описуватися в теорії дії, залежно від того, чи виступають вони відкрито та чи сприяють вони в рамках спільних тлумачень ситуації досягненню консенсусу, чи ж мають стратегічну мету і не можуть виказувати себе відкрито.

ня підпорядковане умовам стратегічної дії і тому залишається дефіцитним. Вони знають і зважають на те, що мають доповнювати іллокутивно опосередкований перлокутивний ефект своєї мовленнєвої дії ціледіяльно викликаними емпіричними ефектами. Зрештою, вони змушені обмежуватися непрямим повідомленням: наприклад, лише постріл перед носом, що ввійшов у приказку, може інформувати супротивника про серйозність погрози.

Цей випадок очевидно стратегічного слововживання потрібно відрізнити від випадків непрямой домовленості, яка залишається *підпорядкованою* меті комунікативної дії. У неструктурованих вихідних ситуаціях, наприклад під час випадкової зустрічі в барі, спільне визначення ситуації буде утворено вже тоді, коли молодий чоловік дасть зрозуміти щось привабливій блондинці побічно. Таким само чином обережний викладач за допомогою компліментів вселяє у своїх учнів упевненість у собі і водночас наполягає на тому, щоб вони сприймали всерйоз його власні ідеї [28, 161]. У таких випадках передумови його власної, поступово створюваної комунікативної дії також зрештою є *terminus ad quem*¹⁰ комунікативно досягнутої згоди, а не перлокутивним ефектом, який мав би бути зруйнований його визнанням або декларуванням.

До (b). Просту, або неуповноважену, вимогу я аналізую за моделлю стратегічного слововживання, здійснюваного з очевидністю. Як правило, адресат команди або прохання повинен знати нормативний контекст, який уповноважує мовця на вимогу і водночас дає йому право очікувати, що вимога має підстави для того, щоб бути виконаною. Знання умов успішності, яке вилучається із пропозиціональної складової *p* імперативу *Ip*, недостатньо для розуміння іллокутивного значення цієї мовленнєвої дії, а саме її специфічного спонукального характеру. До знання умов успішності (a) має приєднуватися знання умов (b), за яких мовець має підстави вважати вимогу змісту (a) дійсною, тобто нормативно виправданою, – наприклад, знання того, що діти на вулицях Ліми мають дозвіл просити милостиню в іноземців, які прибувають у цю країну [29, 179]. Звісно, мовець може пов'язувати домагання значущості з *Ip* лише тоді, коли знає про захищеність своїх вимог *будь-яким*, навіть таким слабким нормативним контекстом.

З погляду спостерігача-соціолога існує континуум між фактично діючими і перетвореними на нормативний авторитет силовими відношеннями. Однак з погляду учасників комунікації лише доти, доки їхні життєві достатньо мірою пов'язані, *всі* імперативи, що постають перед заднім планом такого інтерсуб'єктивно розділеного життєвіття, розуміються за зразком нормативно уповноважених вимог.

Наприклад, незнайомці з однієї країни, які випадково зустрічаються в

¹⁰ Точка відліку, вихідний пункт – лат.

чужій країні, очікуватимуть у скрутному становищі готовності допомогти один одному. Уже такого слабкого нормативного контексту вистачає, щоб *уповноважити* мовця на поведінкове очікування, яке слухач за нагоди може піддавати критиці. Лише у граничному випадку очевидної стратегічної дії нормативне домагання значущості скорочується до чистого домагання сили, яке спирається на випадковий, уже конвенціонально не врегульований і граматично не зчитуваний потенціал санкції. «Руки вгору!» грабіжника банку, який, погрожуючи пістолетом, вимагає грошей від банківського службовця, характерним чином показує, що умови нормативної загальнозначущості було тут замінено умовами санкції. Розчинення нормативного заднього плану симптоматично виказує себе у структурі «якщо... то» погрози, яка у стратегічній дії посідає місце передбачуваної в комунікативній дії відвертості або серйозності мовця. Суто стратегічно застосовані і позбавлені нормативного домагання значущості імперативи або погрози взагалі не є ґрунтованими на взаєморозумінні іллокутивними актами. Вони залишаються паразитичними тією мірою, якою їхня зрозумілість запозичується з умов уживання нормативно забезпеченого іллокутивного акту.

У латентно-стратегічній дії перлокутивні ефекти залежать від іллокутивних результатів орієнтованого на взаєморозуміння мовного використання, якому завжди притаманне одностороннє введення в оману. В очевидно стратегічній дії іллокутивні акти, якщо вони мають бути зрозумілими, віднесені до значення, яким вони зобов'язані попередньо встановленому, споконвічно орієнтованому на взаєморозуміння мовному використанню, залишаються іллокутивно знесиленими.

6. ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРАЦІ ДЖОНА СЕРЛЯ «ЗНАЧЕННЯ, КОМУНІКАЦІЯ І РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ»

I

Кожний аналіз мовних процесів взаєморозуміння керується інтуїціями. Ми вважаємо, що знаємо, що означає успішно здійснювати мовленнєву дію. Мої зауваження допоможуть порівняти дві інтуїції, що стосуються цих процесів. Іntenціоналістський погляд полягає в тому, що *S* (мовець) успішно здійснює мовленнєву дію, якщо за допомогою знака *x* досягає того, що адресат з'ясує його думку або намір (інтенція₁). Своєї мети *S* досягає завдяки тому, що також дозволяє адресату розпізнати цей його комунікативний намір (інтенція₂). Модель, згідно з якою аналізується процес взаєморозуміння, – це передача ідей від *S* до адресата *A*, який за допомогою якогось знака «*x*», застосованого *S* з комунікативним наміром, має з'ясувати таке: за допомогою *x* *S* дає *A* щось зрозуміти.

Інтерсуб'єктивістський погляд полягає в тому, що *S* успішно здійснює мовленнєву дію, якщо досягає з адресатом порозуміння про щось у світі. Іntenціоналістський опис заміняється тут не лише більш комплексним (і водночас більш неясним) описом, але й *іншою* концептуалізацією. Висловлюванням *x* *S* дає адресатові можливість зайняти стосовно чогось позицію «так» або «ні», щодо якої він має намір досягти з ним згоди. Моделлю слугує не передача ідей, а досягнення консенсусу щодо якоїсь (спірної, у принципі) речі. Мова розуміється не як засіб передачі суб'єктивного змісту, а як медіум, у якому учасники комунікації можуть інтерсуб'єктивно поділяти розуміння деяких речей. Знак *x* – це не індивідуально застосований інструмент, за допомогою якого *S* дає адресатові щось зрозуміти, коли спонукує його визнати свої думки або наміри. Знак *x* є, швидше, елементом спільного репертуару, який дає можливість учасникам зрозуміти ту ж саму річ тим само чином.

Іntenціоналіст може обіцяти, використовуючи економніші прийоми, більш елегантне пояснення, оскільки хоче підвести феномен взаєморозуміння під загальні умови успішності інтенціональних дій. Якщо він може повідомити слухачеві, як мовець свого комунікативного наміру, що дає йому розпізнати свої інтенції, він реалізує, як він може сподіватися, те, що має бути пояснено, те, що завжди передбачає інтерсуб'єктивіст у своєму описі комунікативного процесу: мовну систему правил, яка визначає конвенціонально утворений вислів¹¹. Я не можу тут докладно зупинитися на критиці цієї програми пояснення. Мене цікавить лише та обставина, що Джон Серль, усупереч його раніше здійсненій критиці Грайца, не хоче відмовитися від пояснювальної спроможності інтенціоналістської настанови. Позаяк відтоді він здійснив інтенціоналістський поворот у своїй теорії мовленнєвого акту [30].

II

У 1969 р. Серль показав, що мовленнєва дія не може розумітися як перлокутивний ефект [31, 49]. Мовленнєву дію не можна аналізувати за моделлю ціледіяльності, оскільки зміст значення того, що мовець дає зрозуміти адресатові, не ідентичний суб'єктивному змісту мовленнєвої інтенції. Разом з Остіном Серль розуміє мовленнєву дію як мету іллокутивного акту, яка впливає з висловленого, а не з інтенції мовця. Іntenдована мовцем мета полягає в тому, щоб адресат зміг визнати, що відповідні умови загальнозначущості коректно викладеної мовленнєвої дії виконано. Розуміння мовленнєвого акту вимагає знання цих умов.

¹¹ Див. вище част. 5, II; у виносках 16 і 17 є посилання на літературу.

Свого часу Серль проаналізував умови цього виду за допомогою речень, використаних у стандартних мовленнєвих діях, і тому *передбачав*, що *S* і *A* розмовляють спільною мовою, а отже, передбачав розуміння цієї мови. Проте він вважає, що може відмовитися від цієї сильної передумови і тематизувати загальну мову як феномен, що потребує пояснення. З цієї причини він обновляє інтенціоналістський погляд, однак у жодному разі не відмовляється від семантично розпочатого роз'єднання значення мовного вислову і мовленнєвої інтенції¹². Серль, на мій погляд, радикалізує свою ранню критику Грайца, коли пояснює поняття значення когнітивними інтенціями, які не лише домовні, але й незалежні від інтерактивної ситуації. Як і Гуссерль, він розуміє «значення» як зміст уявлення. Звісно, значення мають аналізуватися інакше, ніж у Гуссерля, у термінах так званих умов виконання, оскільки уявлення, у яких вони кореняться, принципово у відповіднені репрезентації стану речей, а отже, мають пропозиціональну структуру. Це менталістське поняття значення дає можливість Серлю зберігати в модифікованій формі модель Грайца.

Мовець має інтенцію₂ дати адресату можливість за допомогою знака *x* розпізнати його інтенцію₁. Звісно, вона, згідно з ревізією Серля, має структуру уявлення *p*, яке є істинним тоді, коли існує *p*. Таким чином, мовець може покласти на знак *x* умови існування якогось уявлюваного стану речей і визначити комунікативний успіх цього уявлення тим, чи визнає адресат за допомогою *x* встановлені умови істинності стану речей, представленого *S*.

На противагу цьому мовленнєва дія, яку мовець використовує, щоб домовитися про щось з адресатом, на мою думку, виражає водночас мовленнєву інтенцію (а), стан речей (b) та інтерперсональне відношення (с). Відповідно до початкового інтенціоналістського погляду цей цілісний комунікативний процес має пояснюватися з позиції мовця та його інтенції, отже, (с) і (b) пояснюються через (а). Серль розширює цю модель, оскільки бачить, що разом з репрезентацією стану речей у гру вступають відношення до світу і вимір значущості, які лише й надають критерії для успішного виконання комунікативного наміру. Зберігаючи інтенціоналістську вимогу пояснення, Серль модифікує стратегію пояснення на підставі того, що комунікативна успішність вдалої репрезентації стану речей, тобто (с) і (а) пояснюються через (b). Проте ця стратегія пояснення вимагає обґрунтування двох важливих тез:

(1) Ментальна репрезентація стану речей, що відповідає аналізу її умов, є більш первинною, ніж лінгвістична репрезентація стану речей.

¹² Надалі я посилатимуся на працю Дж. Серля: J. Searle. *Meaning, Communication, and Representation*, in: R.É. Grandy, R. Warner (Eds.). *Philosophical Grounds of Rationality*. Oxford 1986. Зазначені сторінки в тексті стосуються цієї статті. Серль виклав свою концепцію у: ders., *Intentionality*. Cambridge 1979.

(2) Іллокутивні типи можна охарактеризувати відповідно до характеру репрезентації стану речей і пропозиціональних позицій мовця.

III

Речення «У цього мотора зламаний колінчатий вал» відтворює той стан речей, що в цього мотора зламаний колінчатий вал. Так само лінгвістично представлений стан речей можна відрізнити від словесного повідомлення про цей стан речей, у якому зазначене речення виконує функції констатувальної мовленнєвої дії, що її мовець використовує в комунікативному намірі. Серль пропонує замінити асерторичне речення малюнком і водночас замінити лінгвістичний опис наочним зображенням цього стану речей. Він уявляє собі, що шофер, який не володіє мовою іншої країни, міг би таким чином повідомити про поломку механіку, який має ремонтувати його машину. Можна також зробити малюнок, що зображує зламаний колінчатий вал, без наміру вжити його, щоб повідомити про такий стан справ. Знакова репрезентація предмета може бути цілком незалежною від комунікативного наміру і її використання, якщо вона є настільки точною, що дає можливість розпізнавати репрезентований стан речей. Те ж саме має значення і тоді, коли S замінює свій малюнок іншими висловами, наприклад жестами або словниковими знаками: «Ми можемо сказати, що кожного разу, коли S робить x з наміром представити адресатові A певний стан речей, має передбачатися, що S робить x , зважаючи на те, що критерієм успіху його дії має бути те, що A отримує незалежно від висловленого» (S. 215).

Отже, Серль не вибрав би приклад образного зображення, якби в нього йшлося лише про тривіальне твердження, що незалежно від наявних інтенцій взаєморозуміння ми могли б також тримати перед очима лінгвістично представлений стан речей. Очевидно, наведений приклад мав спиратися на менш тривіальне твердження, а саме на те, що ми можемо уявити собі певний стан речей ментально (*in mente*), без використання мови, – чи то з метою зображення, чи то з метою комунікації. Тоді тезу (1) можна інтерпретувати таким чином, що ми маємо бути здатними до такого уявлення, якщо ми не лише не використовуємо мову, але й навіть *не володіємо* мовою. Однак щодо цієї тези процитований фрагмент не надає будь-яких аргументів. Саме для цього Серль припускає, що S має намір зробити (або вибрати) малюнок (або будь-яке x) так, щоб A міг розпізнати певний стан речей. Спостерігач, який знає мову, також може інтерпретувати малюнок зламаного колінчатого вала таким само чином. Проте малюнки не репрезентують стан речей. Відношення між позначеним предметом і предметом самим по собі, як зауважує Серль, іншого типу. Малюнок відтворює зламаний колінчатий вал, і його придатність

залежить від того, чи достатньою мірою він *схожий* на зображуваний предмет. Однак схожість є лише необхідною, а не достатньою умовою для інтерпретації того, що зображений колінчатий вал відображає той факт, що колінчатий вал зламаний.

Зокрема, відношення подібності між відображенням і оригіналом виконує, імовірно, роль вказівного жесту або характеристики. Воно вказує на певний *предмет* і слугує тому, щоб відтворити і водночас ідентифікувати його серед маси всіх можливих предметів. Однак сам по собі малюнок не представляє *стану речей*. Він не може слугувати еквівалентом висловлення, яке могло б бути істинним або хибним. Картографічна ілюстрація гір може бути більш-менш точною – істинними ж або хибними є лише інтерпретації, які ми робимо з погляду на карту: наприклад, те, що гірські ланцюги розділені широкими долинами, або те, що найвища вершина розміщена на висоті 3000 м над рівнем моря. Саме таким чином ми *можемо вилучати* з малюнка зламаного колінчатого вала висловлення про те, що представлений колінчатий вал зламаний. Однак лише інтерпретатор, який *із самого початку* знає, що взагалі означає репрезентація стану речей, може зрозуміти ілюстрацію зламаного колінчатого вала як знання малюнка з тим пропозиціональним змістом, що колінчатий вал зламаний. Інтерпретатор міг би зовсім не *побачити*, що малюнок, який імітує предмет, репрезентує стан речей, якби він ще не володів мовою і зі своєї мовної практики не знав би, як лінгвістично репрезентується стан речей¹³.

IV

Навіть якби можна було захистити, усупереч цьому міркуванню, тезу (1), інтенціоналістська програма пояснення вимагала б обґрунтування наступної тези (2). Оскільки успіх мовленнєвої дії має зрештою визначатися умовами репрезентації стану речей, різні модуси мовленнєвих дій мають аналізуватися так само, як і багато інших способів посилення на умови виконання ментально репрезентованих станів речей: «Різноманітні види іллокутивних дій, оскільки вони мають пропозиціональний зміст, можуть розглядатися як різні модуси, у яких висловлене репрезентує реальність... Якщо ми розглядатимемо таку канонічну форму іллокутивного акту, як $F(p)$..., то іллокутивні моменти визначатимуть різні способи відношення p до світу» (S. 219).

¹³ Історія філософії свідомості від Декарта до Гуссерля вчить, що менталістські основні поняття були зовсім не випадково орієнтовані на уявлення про предмети, отже, на суб'єкт-об'єктні відношення. Лише лінгвістичний поворот, розпочатий з Фреге, призвів до розуміння того, що наші уявлення також виявляють пропозиціональну структуру, аналогічну реченням; див: *E. Tugendhat. Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie. Ffm. 1976.*

За передумови, що висловлювання зобов'язані своїм значенням репрезентації стану речей, висловлене речення розуміється тоді, коли відомі умови, які роблять його істинним. Це має значення перш за все для асерторичних речень, які використовуються у констатувальних мовленнєвих діях. Однак у більшості мовленнєвих дій ідеться не про існування стану речей. Якщо, попри все, відношення до зображення має бути конститутивним і для значення неконститутивних мовленнєвих дій, іллокутивні типи мають розрізнятися залежно від того, яку позицію займає мовець щодо репрезентованих станів речей і *в якому смислі* його висловлювання щось репрезентують: «Основна ідея не нова і полягає в тому, що значення твердження так чи інакше дане умовами його істинності; значення команди дане умовами його покори, значення обіцянки дане умовами її дотримання тощо» (S. 220). Модус мовленнєвої дії замінюється тут пропозиційною позицією мовця і типом умов виконання стану речей, репрезентованого у пропозиційній складовій.

Однак відношення до зображення припускає лише дві специфікації, що відповідають «зустрічним спрямуванням» (directions of fit) Остіна: умови *істинності* виконано, якщо слова збігаються зі стверджуваним станом речей (або світом) (\downarrow); умови *успішності* виконано, якщо бажані стани речей (або світ) приводяться у відповідність до слів (\uparrow). Серль пояснює три перші з його п'яти основних модусів таким чином. Висловлювання x належить або до класу «стверджувальних», або «вказівних», або уповноважених висловлювань, якщо його успішність визначається тим, що репрезентований ним стан речей p :

- існує також незалежно від мовця і його висловлювання;
- уможливується завдяки тому факту, що мовець i , відповідно, його адресат розглядають x , принаймні частково, як підставу для того, щоб спричинити p .

За допомогою кількох контрприкладів я хочу показати, що пропозиційної позиції та direction of fit (разом із відношенням мовця до слухача) недостатньо, щоб визначити іллокутивний тип. Розглянемо спочатку одну вимогу, яка залежно від контексту може інтерпретуватися як прохання, благаання, команда тощо (проте, як можна побачити, може розглядатися і як погроза).

(1) «Я вимагаю від тебе дати Y потрібну суму».

Той, хто розуміє (1), може перефразувати іллокутивний смисл мовленнєвої дії таким чином, що S дає адресатові зрозуміти, що він міг би зробити так, щоб p відбулося. Проте для цього недостатньо знати умови, які викликали б бажаний стан p . Слухач розуміє мовленнєвий акт лише тоді, коли знає крім цих умов успішності і умови, які *уповноважують* мовця на його вимогу таким чином, що він може очікувати від адресата виконання потрібної дії. Крім умов успішності спричинення p він мусить знати також нормативні умови, які уповноважують S стосовно адресата. Ця необхідність впливає вже з того, що

мовець, який висловлює (1), крім того, що він (у його ролі прохача, друга, сусіда або командуючого) має спиратися на *деякий* нормативний контекст, повинен також використовувати потенціал санкцій, щоб замінити відсутнє нормативне домагання значущості силовою вимогою. У разі негативних санкцій вимоги перетворюються на погрозу:

(2) «Я вимагаю від тебе дати *У* потрібну суму, інакше я повідомлю поліцію про те, що...» Замість відсутніх умов *уповноважування*, які не можуть більше вилучатися, як в (1), із іллокутивно знесилоного підрядного речення, виступають згадані у вимозі умови санкцій. Вимога (2) має розумітися як непрямий мовленнєвий акт, буквальне значення якого виражає іллокутивний смисл, від якого відхиляється інтенція мовця. Наприклад, інтендована мовцем погроза мала б, дослівно кажучи, передаватися таким чином:

(2a) «Якщо ти не даси *У* потрібну суму, я повідомлю поліцію про те, що...»

У нашому контексті важливо те, що у випадках (1) і (2) (причому (2) інтерпретується через (2a)) ідеться, очевидно, не про мовленнєві акти такого типу, хоча у Серля обидва збігаються для визначення іллокутивного типу зазначених умов. Вони виконують ті ж самі умови успішності щодо *p* (разом з тими ж самими *directions of fit*) і вимагають тієї ж самої пропозиціональної позиції мовця, проте вони не мають того ж самого іллокутивного значення¹⁴. Адресат, який відмовляється від вимог мовленнєвого акту, заперечує в одному випадку те, що мовець уповноважений стосовно нього на команду:

(1') «Ні, ти нічого не повинен мені наказувати».

В іншому випадку він заперечує лише передумови того, що існують підстави для використовуваного потенціалу санкцій:

(2') «Ні, ти зовсім нічого не маєш проти мене».

Подібне стосується й обіцянки типу:

(3) «Я обіцяю тобі дати *У* потрібну суму».

Адресат може розуміти висловлювання лише як обіцянку, якщо він знає умови, з якими здатний відповідати за власні вчинки діяч може пов'язувати свої наміри, тобто зобов'язуватися стосовно чогось. На ці умови автономності, які, як в (1), доповнюють умови успішності *p*, спрямоване також негативне висловлювання:

(3') «Ні, ти занадто легковажний, щоб серйозно ставитися до твоєї обіцянки».

¹⁴ Погрози взагалі не є іллокутивними актами. З ними не можна пов'язувати жодне інтерсуб'єктивне визнання висунутого домагання значущості. Погрози, так само як наруги або образи, є прикладами перлокутивних актів, які відіграють у контекстах орієнтованої на успіх дії інструментальну роль. Вони втратили свою іллокутивну силу і запозичують своє іллокутивне значення з інших контекстів уживання, у яких подібні речення висловлюються як орієнтовані на взаєморозуміння.

V

Щоб зрозуміти вказівні або уповноважені мовленнєві акти, слухач має знати не лише умови здійснення репрезентованих у них станів речей, але й умови, за яких вони можуть бути значущими як легітимні або зобов'язувальні. Цей погляд завдячує формально-прагматичному узагальненню ґрунтового розуміння семантики істинності. І вона має підтверджуватися перш за все в констатувальних мовленнєвих діях.

Однак в око одразу впадає певна асиметрія. Оскільки загальнозначущість констатувальних мовленнєвих дій виявляється залежною лише від виконання умов істинності застосовуваного при цьому асерторичного речення *p*, цієї загальнозначущості буде недостатньо, згідно з нашим попереднім аналізом, для загальнозначущості команд або обіцянок виконання відповідних умов успішності, виражених у пропозиціональній складовій стану речей «...що *p*». Ця асиметрія усувається, якщо з'ясується, що мовець і в констатувальних мовленнєвих діях повинен мати ширший і інакший намір, ніж той, якого очікують від нього згідно з інтенціоналістським варіантом, а саме дати адресатам можливість зрозуміти, що він вважає *p* істинним (інтенція₁) і що він хотів би донести це до них (інтенція₂). Мовець хоче повідомити слухачу не лише інтенцію₁, яку він має (ту, що він вважає, що *p*), але й те, що він хотів би повідомити йому факт *p* (так, щоб сам адресат з'ясував, що *p*). Іллокутивна мета полягає, власне, не в тому, щоб адресат прийняв до відома думку *S*. Швидше, він сам має досягти *того самого* погляду, у якому переконаний *S*. Коротше кажучи, адресат має прийняти твердження мовця як дійсне.

Щоб досягти цієї мети, недостатньо того, що *S* покладає умови істинності ментально репрезентованого стану речей на знак *x* і доводить їх до відома адресата, коли він виражає умови істинності (асерторичного речення) в немовби просоченому ними *x*. Швидше, *S* має полемізувати з адресатом стосовно тих своїх *домагань*, що умови, які роблять істинним стверджуване речення, також виконано.

Отже, у констатувальній мовленнєвій дії мовець, так само як і в командах або обіцянках, висуває піддавану критиці вимогу, на яку має зважати слухач. Інакше, ніж у неконстатувальних мовленнєвих діях, ця вимога стосується, звісно, того, що умови, які роблять істинними використовувані асерторичні речення, виконано, тоді як пов'язані з командами й обіцянками домагання значущості стосуються *безпосередньо* нормативних умов, які виправдовують один бік, спираючись на який очікується здійснення іншого боку представленого стану речей. Домагання пропозиціональної істини стосується існування певного стану речей, отже, факту *p*. Навпаки, домагання нормативної значущості стосується легітимності очікування того,

що одна або інша сторона могла б співвіднести представлений стан речей «що *p*» з наявним.

Сенс, який у нашому контексті передає суть справи, полягає в недостатності інтенціоналістської моделі. Вона прирікає слухача на пасивність, яка позбавляє його можливості *сприймати всерйоз* висловлювання *S*, тобто або сприймати їх як дійсні, або відкидати їх як недійсні. Однак без *можливості* оцінки «так/ні» комунікативний процес залишається неповним.

Мовленнєвою дією *S* дає адресатові не лише можливість брати до відома свої власні інтенції. Швидше, він вимагає визнати підстави, які можуть спонукати адресата до прийняття твердження як істинного, команди як легітимної, обіцянки як обов'язкової або – що я хотів би додати в цьому пункті – визнання як відвертого. Мовець може не досягти своєї іллокутивної мети: повідомити про факт, дати команду, пообіцяти або облишити переживання, якщо він водночас не визнає умови, за яких його висловлювання можуть сприйматися як дійсні, – а саме таким чином, що він з його домаганням того, що ці умови виконано, імпліцитно запропонує також надати для цього відповідні підстави. Слухач мусить бути здатним сприймати (або ставити під сумнів) твердження як істинне, команду як легітимну, обіцянку як обов'язкову, визнання як автентичне або відверте. Без знання умов такої оцінки «так/ні» він не зрозуміє мовленнєву дію. Іллокутивний смисл твердження, команди, обіцянки або визнання залишатиметься для адресата закритим, якщо він буде здатним отримувати знання лише стосовно того, що *S* має певний намір повідомити: про те, що він вважає, що *p*, про те, що він хоче, щоб слухач (*H*) спричинив *p* чи навіть намірився спричинити *p*, або що він хотів би відмовитися від пропозиціонального змісту своєї думки, почуття, бажання, наміру тощо.

VI

Справді, *зрозуміти* значення мовного вислову – це не те ж саме, що за допомогою деякого визнаного дійсним висловлювання досягти *порозуміння* стосовно чогось. Так само зрозумілим є розрізнення між тим, що вважається дійсним, і дійсним висловлюванням. Проте не можна цілком відділяти питання значення від питань значущості [32, 51]. Основне питання «Що означає зрозуміти значення мовного вислову?» не можна ізолювати від питання «У якому контексті цей вислів може сприйматися як значущий?» Так само не можна збагнути, що означає зрозуміти значення мовного вислову, якщо невідомо, як його можна було б використати, щоб досягти порозуміння з кимсь щодо чогось. Уже в умовах розуміння мовного вислову можна зчитати те, що мовленнєві акти, які можна утворювати з їхньою допомогою, закладені в раціонально мотивованій згоді щодо висловленого. У цьому відношенні орієнтація на мож-

ливу загальнозначущість висловлювань належить до прагматичних умов не лише взаєморозуміння, але й власне мовного розуміння. У мові внутрішньо пов'язані виміри значення і значущості.

Якщо виходити з цього інтерсуб'єктивістського мовного погляду, іллокутивні типи можна ідентифікувати відповідно до провідної нитки домагань значущості¹⁵. Для виявлення самих домагань значущості пропонується евристичне запитання: «У якому смислі взагалі можуть заперечуватися мовні дії?» Саме тут ми стикаємося з трьома домаганнями значущості, якщо ми, наприклад, замислюємося над тим, у яких аспектах іллокутивно багатозначне речення, таке як

(4) «Я дам *Y* потрібну суму»,

може заперечуватися:

(4') «Ні, ти надто ненадійний у таких справах»,

(4'') «Ні, твої наміри не збігаються з тим, що ти кажеш»,

(4''') «Ні, цього не станеться».

У першому випадку слухач розуміє висловлювання як обіцянку і заперечує те, що мовець достатньо автономний, аби дотримуватися зобов'язання. У другому випадку мовець розуміє висловлювання як заяву і бере під сумнів серйозність або відвертість вираженого наміру. У третьому випадку слухач розуміє висловлювання як передбачення і заперечує істинність футуристського висловлення. Кожний іллокутивний акт може заперечуватися в аспектах правильності, правдивості та істинності. Наприклад, така вимога, як у першому випадку, може заперечуватися не лише з огляду на уповноваженість мовця, але й беручи до уваги відвертість висловлюваної інтенції мовця або істинність наявних передумов висловлюваного пропозиціонального змісту¹⁶.

Якщо розглядати проведений Серлем аналіз умов мовленнєвих дій, то у схемі цього аналізу три зазначені домагання значущості можна знайти під іншим описом. У дискусії щодо цього Серль запропонував аналізувати домагання правильності в термінах своєї концепції попередньої умови (*preparatory conditions*), домагання правдивості – у термінах своїх умов відвертості (*sincerity conditions*), а домагання істинності – у термінах своїх умов суттєвості (*essential conditions*). Те, що такий переклад можливий, свідчить про гостроту і склад-

¹⁵ Пор. мою пропозицію їх класифікації у: *J. Habermas. Theorie des kommunikativen Handelns. Ffm. 1981. Bd. 1. S. 427 ff.*

¹⁶ Якщо відмежовувати клас експресивних мовленнєвих дій в аспекті домагання істинності, яке *S* висуває для висловлювання привілейовано доступного йому суб'єктивного переживання, його прототипом є визнання. Навпаки, висловлювання подяки, поздоровлення, вибачення тощо не є експресивними мовленнєвими діями – вони, незалежно від того, що мовець має на увазі, можуть поставати як те, що він каже. Як у поруках і освячуваннях, іллокутивний зміст цих регулятивних мовленнєвих актів визначається нормативним контекстом. Якщо він не порушується, висловлення подяки дійсне, наприклад, і тоді, коли воно не щире.

ність розпочатого Серлем аналізу. Джон Серль аналізує в першу чергу структуру мовленнєвих дій. Однак його новаторське розуміння виказує рамки аналізу, який спирається на інтенціоналістську модель. Концепт домагання значущості, якщо обмежити його цими рамками, втратить свій сенс. Умови істинності і здійсненності є семантичним концептом, стосовно якого можна надавати також менталістські кореляти. Але через неспроможність кореспондентної теорії істинності можна захищати лише частковий, так би мовити, перед-мовний, або ж лише монологічний доступ до умов значущості. Тому я пропоную не ізольовувати умови значущості, а розглядати їх у прагматичному взаємозв'язку з домаганнями значущості та з потенційними підставами для розв'язання таких домагань.

Піддаванні критиці домагання значущості, які покладені на інтерсуб'єктивне визнання, є рейками, без яких мовленнєва дія не могла б досягати іллокутивної мети мовця.

(далі буде)

Література:

1. K. Bühler. Sprachtheorie. Jena 1934. – S. 28.
2. K.-O. Apel. Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico. Bonn 1963.
3. G. Meggle (Hg.). Handlung, Kommunikation und Bedeutung. – Ffm. 1979.
4. M. Dummett. Frege, Philosophy of Language. – Oxford, 1973.
5. P. Alston. Philosophy of Language. – Englewood Cliffs, 1964.
6. Ch. Morris. Signs, Language, Behavior. Englewood Cliffs, 1946.
7. E. Tugendhat. Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie. Ffm. 1976. – S. 21 ff.
8. N. Chomsky. A Review of B. F. Skinner's «Verbal Behavior», in: Fodor, Katz (Eds.). Englewood Cliffs 1964. – S. 547 ff.
9. H. P. Grice. Intendieren, Meinen, Bedeuten; ders., Sprecherbedeutung und Intentionen; ders., Sprecher-Bedeutung, Satz-Bedeutung, Wort-Bedeutung; alle in: Meggle (1979).
10. Tugendhat (1976). – S. 143 ff.
11. L. Wittgenstein. Tractatus Logico-Philosophicus, 4.
12. K.-O. Apel. Wittgenstein und das Problem des hermeneutischen Verstehens, in ders., Transformation der Philosophie. Bd. I. Ffm. 1973. – S. 335 ff.
13. L. Wittgenstein. Philosophische Untersuchungen, Schriften. Bd. 1. – Ffm. 1960. – S. 289 ff.

14. J. L. Austin. *How to do Things with Words*. Oxford 1962, Dt. Stuttg. 1972.
15. D. S. Shwayder. *Stratification of Behavior*. London 1965. – S. 47 ff.
16. St. R. Schiffer. *Meaning*. Oxford 1972; vgl. dazu J. Habermas, *Intentionalistische Semantik*, in: ders., *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Ffm. 1984. – S. 332 ff.
17. E. Stenius. *Mood and Language Game*. *Synthese* 17, 1964. – S. 254 ff., A. Kenny, *Will, Freedom and Power*. Oxford 1975. – S. 39 ff., vgl. auch Tugendhat (1976). – S. 506 ff.
18. J. Habermas. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Ffm 1981. Bd. I. – S. 402 ff.
19. Tugendhat (1976). – S. 265 ff.
20. M. Dummett. *What is a Theory of Meaning? (II)*, in: G. Evans, J. McDowell (Eds.), *Truth and Meaning*. Oxford 1976. – S. 67 ff.
21. L. Wittgenstein (1960). S. 380 ff, vgl. dazu P. Winch. *The Idea of a Social Science*. London 1958. S. 24 ff, J. Habermas (1981). Bd. II. – S. 30 ff.
22. Щодо розробки Остіна див.: J. Habermas. *Was heißt Universalpragmatik?* In: K.-O. Apel. *Sprachpragmatik und Philosophie*. Ffm. 1976. – S. 174 ff.
23. Austin (1962). S. 145 ff., ders, *Performative und konstative Äußerungen*, in: R. Bubner (Hg.), *Sprache und Analysis*. Stuttg. 1968. S. 150; Habermas (1976). – S. 235 ff.
24. J. Searle. *Speech Acts*. Cambr. 1969, dt. Ffm. 1972; ders., *Expression and Meaning*. Cambr. 1979, dt. Ffm. 1982, ders., *Intentionality*. Cambr. 1983, dt. Ffm. 1986, ders., *Minds, Brains and Science*. London 1984, dt. Ffm. 1986.
25. Habermas (1981). T. I. – S. 43 ff; див. також у цій книжці: част. 6.
26. Пор. обговорення вчення Поппера про три світи у: J. Habermas (1981). Bd. I. – S. 115 ff.
27. J. Habermas. *Erläuterungen zum Begriff kommunikativen Handelns*. In: ders. (1984). – S. 571 ff.
28. Приклад було наведено А. Вудом: A. Wood (1985). – S. 161.
29. Пор. приклад у: E. Tugendhat, J. Habermas on *Communicative Action*, in: G. Seebaß, R. Tuomela (Eds.), *Social Action*. Dordrecht 1985. – S. 179 ff.
30. K.-O. Apel. *Is Intentionality more basic than Linguistic Meaning?* In: FS John Searle 1988.
31. J. Searle. *Speech Acts*. Cambridge 1969. – S. 49 ff.
32. K.-O. Apel. *Sprachliche Bedeutung, Wahrheit und normative Gültigkeit*, in: *Archivio di Filosofia*. LV, 1987. – S. 51 ff.